

Fryslân

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

28STE JAARGANG | NUMMER 3
MEI/JUNI 2022 | €4,95
FRIESGENOOTSCHAP.NL

**De warberens fan
Sibe Sipke de Jong**

**Onderzoek naar
oude scheepsbouw-
methoden**

**Bordenmysterie uit
WO II ontrafeld**

**Leeuwardens
groene longen**
**Spanjaardslaan
en Noordersingel**

“Der moat syld wurde!”

75 jaar Sintrale Kommisje Skûtsjesilen

SKS-Jubileumboek

Zeer beeldend de SKS-historie uiteengezet, gemaakt in kader van het 75-jarige jubileum van de SKS voor slechts

€ 24,95

Al 75 jaar organiseert de Sintrale Kommisje Skûtsjesilen (SKS) aan het begin van de noordelijke bouwvakvakantie de strijd om het SKS-kampioenschap. Veertien skûtsjeschippers zeilen twee weken lang om het felbegeerde kampioenschap en de eeuwige roem. Skûtsjesilen is niet alleen topsport, het is ook traditie, emotie en feest. De SKS draait op een groot aantal toegewijde vrijwilligers, die er mede voor zorgen dat het skûtsjesilen is uitgegroeid tot een van de grootste zeilevenementen ter wereld.

In het boek staan, naast veel prachtige foto's, verhalen over schippers en hun families, zeilmakers, scheepsbouwers, tradities, trouwe sponsors en de oorsprong van de SKS. En verhalen over de schippers van weleer die voor de huidige generatie het fundament legden van een solide vereniging die blijft bouwen aan haar toekomst. Want, zoals de schippers door de jaren heen al zeggen: “Der moat syld wurde!”

“Alleen al vanwege de mooie foto's imponeert het jubileumboek, maar ook in tekst wordt de SKS-historie prachtig in beeld gebracht. Alle skûtsjes worden uitgebreid besproken en ook vermakelijke anekdotes over bijvoorbeeld de schippers en de maatvoering van de schepen, waar altijd wel wat om te doen is, komen aan bod.”

Eduard Kuijt van boekhandel Binnert

Overdiep in Heerenveen

COLOFON

Historisch tijdschrift *Fryslân* wordt in opdracht van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Koninklijk Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer uitgegeven door Van der Let & Partners Publishing te Heerenveen. *Fryslân* verschijnt tweemaandelijks.

Redactie

Hoofdredactie: Siebrand Krul.
Eind- en beeldredactie: Marijke de Boer.
Redactie: Kerst Huisman, Meindert Seffinga, Doeke Sijens, Henny Tuinhout-de Leeuw en Jan van Zijverden.
Redacteur maritieme reeks: Hanno Brand.

Redactieadres

Siebrand Krul, Breedpad 63,
8442 AC Heerenveen
redactiefryslan@upcmail.nl

Productie en advertenties

Van der Let & Partners Publishing,
Herenwal 137, Postbus 498,
8440 AL Heerenveen, tel.: 0513-654445.
www.vdpl.nl
mail@vdpl.nl

Druk

SMG groep, Hasselt

Vormgeving

Frank de Wit

Abonnement historisch tijdschrift *Fryslân*

Abonneren kan rechtstreeks via www.bladenbox.nl of via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. De kosten van een abonnement (6 nummers) bedragen € 29,95 (prijswijzigingen voorbehouden). Vragen over abonnementen, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar www.aboland.nl/klantenservice of Abonnementenland, Postbus 20, 1910 AA Uitgeest. Abonnementenland is ook bereikbaar via Twitter (@Aboland_klanten). Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk vier weken voor beëindiging van het lopende abonnement worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch verlengd.

Lidmaatschap Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip

Aanvragen van het lidmaatschap kan via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). De jaarlijkse contributie bedraagt € 44,50 (€ 42,50 bij automatische incasso). Wijzigingen voorbehouden. U ontvangt dan zesmaal per jaar historisch tijdschrift *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Daarnaast geniet u ledenvoordeel onder meer in de vorm van gratis toegang tot het Fries Museum te Leeuwarden voor het lid en eventuele gezinsleden. Vragen over het lidmaatschap, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar info@friesgenootschap.nl of Secretariaat KFG, Staniastate 23, 8926 LA Leeuwarden. Het lidmaatschap dient schriftelijk te worden opgezegd tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van tenminste één maand, kortom uiterlijk voor 1 december. Bij niet tijdige opzegging wordt het lidmaatschap automatisch verlengd.

Illustraties

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Hij die desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever. Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. C/o Pictoright Amsterdam 2022.

© 2022 Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip / Van der Let & Partners

twitter.com/htfryslan
twitter.com/KFGenootschap
www.facebook.com/historischtijdschriftfryslan
www.facebook.com/koninklijkfriesgenootschap

friesgenootschap.nl/fryslan

Op stand aan park en water in Leeuwarden

Ger Harmsen: man van de bronnen

Sibe S. de Jong: warber foar it Frysk én it Esperanto

Plakboek ontrafelt mysterie wandborden

De chic van Leeuwarden

SIEBRAND KRUL

De oorsprong van de naam Spanjaardslaan en die van ‘de Loopgraven’ voor het gebied tussen Spanjaardslaan en Noordersingel staat nogal in schril contrast met de status van beide straten. Daarachter schuilen immers begrippen als villa's van rentenierende boeren als de Wassenaars, Rienksen en Bierma's, dokterswoningen van geziene medici als Straat, Pasma en Haykens, mooi dicht bij ‘hun’ Diakonessenhuis, en bankdirecteuren als De Hoop Scheffer en De Greve. De villa's, de parken, de bewoners: deze ‘groene longen’ vertellen de letterlijk rijkere geschiedenis van de stad. Het is lastig voor te stellen hoe manmoedig de zwaar gehandicapte Sibe Sipke de Jong zich door het leven sloeg. Geboren in Berltsum, getogen in Wommels, bracht hij de jeugd van zijn woonplaats Tsjerkwert enthousiasme voor het Fries bij. En voor Esperanto. Eenmaal in bezit van een rolstoel, was geen verre bestemming hem teveel. Hoe konden scheepsbouwers in de 16de en 17de eeuw zo snel bouwen? In Harlingen is een reconstructie uitgevoerd met een opvallende uitkomst. Jarenlang lagen twee wandborden met uitspraken van Jan Pieterszoon Coen in het Fries Verzetsmuseum. Wat ze betekenden? Wie de eigenaren waren? De relatie met de Tweede Wereldoorlog? Pas kortgeleden is het mysterie ontrafeld.

Omslag: De Spanjaardslaan in Leeuwarden omstreeks 1900-1910. (Historisch Centrum Leeuwarden)
Inzet: Een van de twee borden met een spreuk van J.P. Coen uit de collectie van het Fries Verzetsmuseum. (Foto auteur)

INHOUD

- 4 Tussen groene longen en stadsgracht
- 8 Terug naar ‘De Weegbree’
- 16 Maritieme geschiedenis: Scheepsbouwkundig experiment in Harlingen
- 20 Geschenken uit de oorlog
- 24 De nalatenschap van Folkert Kuipers
- 26 KFG nieuws: Algemene Ledenvergadering

Rubrieken

- 12 Fryske Beweging: Sibe Sipke de Jong Dsn ‘Want gjin beheindens mocht it keare’
- 15 Naburen: De Vriesse Poort en het Rampjaar
- 27 Kort nieuws
- 28 Recensie: Goede sier
- 29 Boeken kort
- 30 Kalender Verwacht

Te koop in de boekhandels en via www.frieslandpost.nl/webshop

Tussen groene longen en stadsgracht

De villa op de hoek Spanjaardslaan-Noordersingel. Rechts een restant van de vroegere Lijkvaart. (Foto Ruben de Vries)

Het hoofdgebouw van het Diakonessenhuis in 1912. (Historisch Centrum Leeuwarden)

De Spanjaardslaan en Noordersingel behoren, net als ruim honderd jaar geleden, tot geliefde straten in Leeuwarden. Wat is de geschiedenis van deze prominente plekken aan park en gracht en wie woonden er?

De geschiedenis van de Spanjaardslaan gaat ver terug en verklaart tevens de naam, die er overigens pas eeuwen later aan werd gegeven. In 1568, bij het begin van de Tachtigjarige Oorlog, ontscheepten Spaanse soldaten in Harlingen om vervolgens via Leeuwarden een voettocht naar Heiligerlee, in het gewest Groningen, te maken. Daar leverden ze slag met rebellerende groepen huursoldaten in dienst van Adolf van Nassau en Willem Lodewijk. De Spanjaarden dolven het onderspit en liepen enkele weken later, danig gehavend en gedesillusioneerd, langs dezelfde weg weer terug naar Harlingen. Het onverharde pad dat ze gebruikten en waar ze hun bivak opsloegen, werd naar deze soldaten genoemd: Spanjaardslaan, al was dat pas in 1877. Het gebied tussen de Noordersingel en de Spanjaardslaan noemde men tot 1880 ‘De Loopgraven’. Vermoedelijk is deze naam afkomstig van de functie van een voormalig oefenterrein van het garnizoen. De naam veranderde in Transvaalwijk, toen er vanaf 1900 huizen kwamen.

Begraafpark

Aan de Spanjaardslaan ligt zowel het in 1903 aangelegde Rengerspark als de Algemene Begraafplaats. Om hygiënische redenen was al in de Franse Tijd besloten dat het begraven in kerken en op begraafplaatsen binnen de stadspoorten niet meer mocht. Het Leeuwarder gemeentebestuur besloot om buiten de stad een begraafplaats aan te leggen op de plek van de terp Fiswerd. Die werd afgegraven en de grond vormde een vruchtbare basis voor een parkachtige begraafplaats. Tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard maakte er een ontwerp in Engelse landschapsstijl voor. Hij wilde dat het een plek werd om te wandelen, en noemde het daarom een ‘begraafpark’. De twee doodgraverswoningen, die nog steeds de ingang van de Algemene Begraafplaats markeren, waren de eerste woonhuizen die er in 1832 aan (de voorganger van) de Spanjaardslaan kwamen. Er kwam bestrating, zodat de koetsen de begraafplaats op een comfortabele manier konden bereiken. De kisten met de stoffelijke overschotten kwamen ook wel over het water met een praam, zo werd de plechtigheid letterlijk een uitvaart. Vanaf de Noorder Stadsgracht kon men onder de Singelbrug doorvaren en de aanlegsteiger voor de begraafplaats bereiken. De brede sloot kreeg de naam Lijkvaart. Die sloot is – op een klein deel na dat tot monument is verheven – gedempt, toen de huizenbouw vorderde.

Wonen op stand

Aan de Spanjaardslaan en Noordersingel woonden mensen met geld: vooral rentenierende boeren, bankdirecteuren, middenstanders en medici. De rentenierende boeren kwamen vooral uit de regio ten noordwesten van Leeuwarden:

Woonachtig in de stad, maar toch contact met het groen

< Chirurg Straat wordt bij zijn woning aan de Spanjaardslaan op 12 juni 1954 uitgeleide gedaan door zijn zoontje Hedzer. Hij gaat naar het Diakonessenhuis, waar hij die dag als lid van het medisch team de scheiding van de Siamese tweeling zal uitvoeren. (Nationaal Archief, foto Joop van Bilsen)

> Een deel van de badinrichting in de bocht van de Noordersingel en Harlingersingel. (Historisch Centrum Leeuwarden)

Inktpot

In de ‘oksel’ van de Noorder- en Harlingersingel werd in 1851 een zwembad aangelegd, met opgepompt water. De gemeente was niet scheutig met subsidies en de badinrichting raakte op den duur in verval. De waterkwaliteit ging daardoor achteruit, wat leidde tot de bijnaam ‘de inktpot’. Na een handtekeningactie van buurtbewoners is het zwembad ontmanteld. De laatste jaren is het water in de gracht veel schoner geworden en zijn er ’s zomer regelmatig zwemmers actief. In de winter zorgde (en zorgt) de gracht voor ander vertier. Er werden kortebaanwedstrijden gehouden om de Gouden Bal en tot 1956 lag de finish van de Elfstedentocht aan de Noordersingel.

Schaatswedstrijd ter hoogte van de badinrichting. (Historisch Centrum Leeuwarden)

Cornjum, Jelsum en Het Bildt. Opvallend vaak prijken op de naambordjes van de voordeuren de namen Wassenaar, Rienks en Bierma. De gefortuneerde boeren hadden hun bedrijf overgedaan aan de kinderen en gingen rentenieren in de grote stad. En wat was dan mooier dan de westkant van Leeuwarden waar het ruimtelijk wonen was, nabij de begraafplaats en het Rengerspark, of aan de Noordersingel met een vrij uitzicht zonder overburen? Vooral omstreeks 1910, toen de westkant van de Spanjaardslaan nog niet was bebouwd, had men uitzicht op de kerktorentjes van de aangrenzende dorpen. Woonachtig in de stad, maar toch contact met het groen. Bankdirecteuren waren sterk vertegenwoordigd. Tot ongeveer 1935 telde Leeuwarden een tiental banken.

Het huis aan de Spanjaardslaan nr. 149 waar Beauftragter Ross, de hoogste nazibaas in Friesland, tijdens de Tweede Wereldoorlog woonde. [Foto Ruben de Vries]

De directeuren konden het zich permitteren op stand te wonen en behoorden tot de notabelen van de stad. Zo ook mr. Jaap de Hoop Scheffer, mededirecteur van de Friesche Bank en grootvader van de latere minister en secretaris-generaal van de NAVO. Voor een promotie verhuisde hij later naar een villa in - het toen bij de elite zeer gewilde - Oosterbeek. Een regelmatig terugkerende familienaam aan de Noordersingel en Spanjaardslaan was die van het bankiers-geslacht De Greve. Ook hier was Leeuwarden een tussen-

Een schets uit 1829 van tuinarchitect Roodbaard van de Algemene Begraafplaats. Helemaal bovenin was de Joodse Begraafplaats geprojecteerd, maar deze kwam later aan de linkerkant te liggen. [Historisch Centrum Leeuwarden]

station op de weg naar een hogere sport op de carrière ladder. Er waren enkele bankgebouwen aan de twee straten gevestigd. De eerste was een onopvallende kredietbank waar ‘klanten’ discreet een deel van hun loon inleverden. Toen de handelingen later via rekeningenverkeer plaatsvonden, werd het gebouw opzichtiger. Aan de Spanjaardslaan en Noordersingel woonden veel middenstanders, die hun winkel meestal in het centrum hadden. Onder hen waren verschillende van Joodse afkomst die in de Tweede Wereldoorlog waren opgepakt. Hun huizen werden leeggehaald en verkocht. Aangezien dit zonder toestemming van de eigenaren ging, was er sprake van roof van Joodse eigendommen. Er zijn filmbeelden waarop te zien is hoe de Joodse familie De Jongh uit hun huis aan Spanjaardslaan 133 wordt gehaald. Ze zouden nooit meer terugkomen. In het huis aan Spanjaardslaan 53 is nog een Joods spoor te vinden. In de deurpost van een kamer op de eerste verdieping bevindt zich een mezoëza, een perkamenten rolletje met een Bijbelse tekst in het Hebreeuws. De huizen aan de beide straten waren gewild bij de Duitse bezetter. Niet alleen omdat ze groot waren, maar ook omdat ze strategisch lagen: dicht bij het centrum en op de route naar de vliegbasis. Ze confisqueerden er daarom regelmatig woningen. Spanjaardslaan 149 werd het woonhuis van de hoogste Duitse nazibaas in Friesland: Beauftragter Werner Ross.

Wonen en werken

Na de oorlog kwamen er vooral medici in de herenhuizen wonen. Aanvankelijk hadden ze hun praktijk annex woning in het centrum van de stad. Langzamerhand kregen de panden daar steeds meer een winkelbestemming en werd de bereikbaarheid minder. Over de verhuizing van huisarts De Boer van de Nieuwestad naar de Spanjaardslaan verbaasden zich enkele vrienden en bekenden: ‘Ga je buiten de stad zitten? Dan raak je vast klanten kwijt.’ Het tegendeel bleek, het aantal patiënten nam alleen maar toe. Er was nog een factor die de artsen en specialisten dwong naar westelijk Leeuwarden te verhuizen: de nabijheid van het Diaconessenhuis. In de jaren vijftig had Leeuwarden nog diverse draaibruggen, met lange wachttijden tot gevolg. Dit tijdverlies konden de dokters zich vaak niet veroorloven. De ruime woningen aan de Noordersingel en Spanjaardslaan

‘Ga je buiten de stad zitten? Dan raak je vast klanten kwijt’

boden een mooie combinatie van wonen en werken. Dit gold overigens ook voor de Harlingerstraatweg. Die korte afstand tussen wonen en werken kwam goed van pas in 1954 bij de zeldzame operatie om een Siamese tweeling te scheiden. Het medisch team dat zich hiermee bezighield, woonde op niet meer dan enkele honderden meters van het Diaconessenhuis aan de Noordersingel 88. De dokters, waaronder Straat, Pasma, Haykens en Schwijgman, gingen fietsend of lopend richting de operatietafel. Het Diaconessenhuis was toen het grootste ziekenhuis van Friesland. Aan de singel bevonden zich diverse herenhuizen die in gebruik waren bij het ziekenhuis. De opleidingen voor de verplegenden waren intern en de leerlingen woonden in of nabij het ziekenhuis, zoals toen gebruikelijk was. Het had weinig gescheeld of deze huizen waren opgeofferd voor nieuwbouw van het ziekenhuis. Dit gold ook voor een deel van de achterliggende straten om zo een ingang vanaf de Spanjaardslaan te creëren. De plannen ketsten echter af na een fusie in 1982 met het Sint Bonifatius Hospitaal (‘Bonnehos’) en Triotel tot het MCL. Medici gingen in de jaren zeventig steeds meer hun praktijk voeren in ziekenhuizen of gezondheidscentra. De laatste artspraktijk aan de Spanjaardslaan werd in 2013 beëindigd. Daarna nam de diversiteit aan bewoners toe. De bewoning aan de Noordersingel kreeg tevens een ander karakter. De ziekenhuisfunctie van het Diaconessenhuis verdween en het karakteristieke hoofdgebouw, ontworpen door de bekende architect W.C. de Groot, werd omgebouwd tot zes riante appartementen. De zusterhuizen kwamen in particuliere handen. Zij vormen met hun sierlijke renaissance-stijl de juweeltjes in de kroon van de Noordersingel. Aan het begin van de singel zijn recent enkele panden omgebouwd tot appartementencomplexen.

Binnenhaven

Door de opkomst van de vrachtauto nam het transport via het water, met aanvankelijk platbodemschepen, af. De in omvang toenemende schepen weken uit naar de bredere waterwegen zoals het Van Harinxmakanaal. Het platgetreden jaagpad aan de Noordersingel was overbodig en er kwamen elektrische oplaadpunten voor in de plaats. En de beroepsvaart in de Noorderstadsgracht maakte langzamerhand plaats voor pleziervaartuigen. In de zomermaanden is de plek bij de Prinsentuin, de ‘mooiste binnenhaven van Nederland’, een gewilde ligplaats voor watersporters.

Buiten de grachtengordel

In 1885 vormde de bouw van de witte villa, op de hoek van de Noordersingel en de Spanjaardslaan bij de Noorderbrug, de eerste aanzet voor woningbouw aan de westkant buiten de grachtengordel. Omstreeks 1925 waren de straten nagenoeg geheel bebouwd. Omdat er eerst nog geen echt bouwplan was en de bouwperiode bovendien lang was, leidde dat tot verschillende bouwstijlen. De straten kregen daardoor een gevarieerd karakter van vrijstaande, twee-onder-een-kap en rijtjeswoningen. Door de sloop van eenvoudige woonhuizen aan de kant van het Rengerspark en de grote villa's richting de Harlingerstraatweg is die variatie aan de Spanjaardslaan afgenomen. De nog in uitstekende staat verkerende villa's, met Wassenaarse pretenties, stonden op grote kavels die opgedeeld werden in meerdere percelen. Een voorbeeld hiervan is villa Nijehove, ontworpen door architect H.H. Kramer. De opdrachtgever was de rijke koffie- en theehandelaar R.H. Dijkstra. Op deze plek kwamen in 1939 drie geschakelde riante herenhuizen. De kleine huizen waren opgeofferd voor de aanleg van de Rengerslaan en een hoekig bedrijfspand dat er in opdracht van de Friese Uitvaartverzorging kwam. <

< Het Rengerspark op een ansichtkaart uit omstreeks 1924. [Historisch Centrum Leeuwarden]

Schepen van beroepsschippers liggen in 1937 afgemeerd aan de Noordersingel. Het jaagpad is nog duidelijk zichtbaar. [Privécollectie D'Engelbronner]

Tussen groene longen en stadsgracht

Henk de Vries
Uitgeverij Louise, Grou, 2022
288 p. | € 35
isbn 9789491536885

Henk de Vries (Leeuwarden, 1955) volgde diverse financiële opleidingen en studeerde journalistiek. Is redacteur van *Leovardia* en publiceerde o.a. *Tussen Potmarge en Condens* (2008), *Bank in Beeld* (2011), *Karels Koffer* (2015), *Tussen twee bruggen* (2018) en *William Lord, Old Burger Wees nummer 3* (2019).

Ger Harmsen (1922-2005): natuuronderzoeker, filosoof en historicus. [Collectie Tilly Berkenbosch]

Terug naar ‘De Weegbree’

Nog bestaande bibliotheek van Ger Harmsen in De Knipe, met rechts aan de wand een portret van Karl Marx. [Foto Astrid Kuiper]

‘Voor dag en dauw kwamen de verhuizers. Rustig en beheerst zonder onnodig lawaai en toch in hoog tempo deden zij hun werk. Ik zette koffie en liep verder wat verloren rond, peinzend over de genomen beslissing. Zo stond ik dan op 7 juni 1971 op het punt Amsterdam achter mij te laten. Mijn vijftigste levensjaar was ingegaan.’ Deze zin komt uit het vierde (en laatste) deel van de vuistdikke autobiografie *Herfsttijloos. Een levensverhaal* van timmermanszoon Ger Harmsen. Bij zijn 100ste geboortejaar een paar persoonlijke herinneringen aan de filosoof en historicus, die jaren in De Knipe woonde.

Het boek kwam uit in 1993. Zelf geeft de auteur een titelverklaring. ‘Het feit dat ik met alles laat was ligt er. Echt jong heb ik me nooit gevoeld en nu voel ik me niet oud. Dit maakt mij in mijn ogen tot een wat tijdeloze herfstbloei.’ Ruim zeventig was Ger Harmsen (1922-2005) toen hij deze zelftypering opschreef. ‘Herfsttijloos’ is een fascinerende bloem, die als de zomer ten einde loopt de weiden paars kleurt, legt hij uit. Wie Ger Harmsen in een woord wil typeren – en zijn vriend Lolle Nauta deed dat ooit op Gers afscheidssymposium als hoogleraar in de dialectische wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen in 1987 – zegt: leraar. De rode draad in Gers optreden als filosoof was leraar, aldus Nauta. ‘Een

leraar hoeft geen boodschap te verkondigen. Zijn taak is het om dingen helder uit te leggen en dat is wat Harmsen in zijn talloze geschriften heeft gedaan.’ Ik begrijp wat Nauta, die ik zelf als mijn filosofische leermeester beschouw, bedoelt. Eigenlijk is die typering nog beter van toepassing op hemzelf.

Rode geschiedenis

Terug naar die verhuizing. Harmsen vestigde zich definitief in Friesland, in De Knipe. Vier jaar lang had hij met zijn gezin kunnen oefenen in het buiten wonen. In 1967 kocht Ger met zijn toenmalige echtgenote Tienka aldaar een leegstaand boerderijtje. Vanaf de Schoterlandse Compagnonsvaart was dat driehonderd meter het land in, langs een hobbelig,

vaak modderig pad. Een paar honderd meter weer achter dit weekendhuis begon het bos van Oranjewoud. Reeën stonden bij tijd en wijle op het erf van het boerderijtje te grazen. Zomers was het er een grote bloemenweelde. ‘De Weegbree’ noemde Ger het huis. En dat is altijd zo gebleven. De Knipe had een rode geschiedenis – dat sprak hem zeer aan. De rode dominee J.A. Bruins had hier ooit gestaan en in de buurt waren massameetings van land- en veenarbeiders geweest. Even verderop, richting Heerenveen, had de schilder Jan Mankes in Het Meer zijn atelier gehad. Hij trouwde hier Anne Zernike, de eerste vrouwelijke predikant van Nederland. Het doopsgezinde kerkje waarin zij preekte, staat nog altijd in De Knipe. Antiquaar en communist Menno Poldervaart en zijn echtgenote Mischa van den Bosch, woonachtig in Katlijk, werden huisvrienden. Later ontstond verwijdering tussen beide vrienden; dat kwam omdat Menno altijd vierkant de politiek van de Sovjet-Unie verdedigde. Zo ook de inval in Tsjechoslowakije. Harmsen had die veroordeeld en Menno beschouwde hem voortaan als verrader van het socialisme. Al direct na de aanschaf van zijn Friese weekendhuis nam de *Friese Koerier* Harmsen een interview af. Hij verhaalde daarin dat hij jarenlang, vanaf 1946, de CPN had gediend, voordat hij in 1957 afscheid nam van het daarin heersende stalinisme en met de partij brak. Toch liet hij blijken het socialisme nog altijd lief te hebben, maar vooral ook de natuur. Nog jarenlang zou hij beschimpt worden in het communistische dagblad *De Waarheid*.

Een goede beurt

Die definitieve verhuizing in juni 1971 betekende ook Harmsens afscheid van de Politiek-Sociale Faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Hij maakte daar vanaf 1965 deel uit van de staf van het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis. Twee kandidaten stonden gereed hem op te volgen: Jacques Giele en Johan Frieswijk. Giele kreeg de baan en zou baanbrekend onderzoek verrichten naar de geschiedenis van de Eerste Internationale en de vroegste vormen van arbeidersverzet in Nederland. Frieswijk werd de laatste die bij Harmsen te Groningen promoveerde en had een groot aandeel in de bezorging van de levensherinneringen van de Friese landarbeider Imke Klaver. Kort voor de verhuizing naar De Knipe had Harmsen een kostbare schat in handen gekregen. Op bezoek in het naburige Bontebok had hij zijn interesse voor arbeidersgeschiedenis in kleine kring uiteengezet. Bakker Van der Meer kreeg een ingeving, repte zich naar huis en kwam terug met een schoolschrift. Het was aan zijn zoon, een onderwijzer, gegeven. De 120 bladzijden waren geschreven door een landarbeider die veel had meegemaakt en kort daarvoor op zijn 87ste was overleden. ‘Er ging een schok door me heen’, aldus Harmsen in de autobiografie. ‘Opgewonden kwam ik thuis, raadpleegde Johan Frieswijk en besloot de [in het Fries geschreven] tekst tweetalig uit te geven.’ Frieswijk vertaalde

‘De Weegbree’ in De Knipe in 1991. [Collectie Tilly Berkenbosch]

naar het Nederlands, schreef een historische toelichting [‘prima werk’], maar, vond leraar (!) Harmsen, ‘was met de natuur wat minder vertrouwd’. Volgt een voorbeeld van een verkeerde vertaling van een Vlier die een Vuilboom had moeten zijn. Enfin, het boek werd een enorm succes voor de uitgeverij SUN. Er kwam een fraaie VARA-documentaire, door Hedda van Gennep. Bij de Friezen maakte Harmsen, naar eigen zeggen, een goede beurt. Jaren later zou er een nieuw wandel- en fietspad achter zijn eigen erf komen, van Bontebok naar De Knipe: het Imke Klaverpaad. Nooit zou Harmsen, vanaf 1971 werkzaam aan de universiteit van Groningen, er spijt van krijgen niet in of bij die stad te zijn gaan wonen. W.F. Hermans’ roman *Uit talloos veel miljoenen* sprak voor hem in dit opzicht boekdelen.

Man van de bronnen

Toen Ger Harmsen begin april 2005 overleed, kwalificeerden zijn nabestaanden hem in hun rouwadvertentie als:

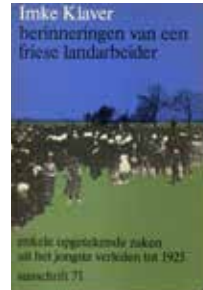

Imke Klaverpaad, onderdeel van Ger Harmsens biotoop in De Knipe/Bontebok. [Foto Siebrand Krul]

Ger Harmsen signeert, in 1993, zijn autobiografie voor vriend en collega Lolle Nauta, hoogleraar sociale filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. [Collectie Tilly Berkenbosch]

De Duitse historisch socioloog Norbert Elias (1897-1990). Auteur van *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) en invloedrijk intellectueel in de jaren 1970 en 1980 in Nederland en Europa. [Collectie Norbert Elias Foundation]

Met dank aan Tilly Berkenbosch.

- > Verder lezen?
- **Jacques Giele/Ger Harmsen.** ‘Het vertekend beeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis’ in: *Comité Honderd Jaar Domela in Friesland/Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 18, december 1988 (p. 5-15)
 - **Pim Fortuyn e.a.,** *Afscheid van de dialectiek? Rondom het afscheid van Ger Harmsen als hoogleraar*, Nijmegen, 1988
 - **Ger Harmsen,** *Natuur, geschiedenis, filosofie*, Nijmegen, 1974 (oratie)
 - **Ger Harmsen, Tilly Berkenbosch, Simon Mintjes,** *Van turf en tabak tot plastic buizen. Uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Steenwijk en omstreken*, De Knipe, 1991
 - **Ger Harmsen,** *Herfsttijloos (Colchicum autumnale). Een levensverhaal*, Nijmegen, 1993
 - **W.F. Hermans,** ‘Een toerist’ (oorspr. 1979), in: Willem Frederik Hermans, *Ongebundeld werk 1979-1988*, Amsterdam, 2022 (p. 61-77)
 - **Imke Klaver,** *Herinneringen van een Friese landarbeider*, Nijmegen, 1974

Yme Kuiper (Heerenveen, 1949) is antropoloog en emeritus bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen.

‘Ger Harmsen - geschiedschrijver van de arbeidersbeweging’. Daar is geen woord Spaans bij en over zijn hoogleraarschap in de dialectische filosofie (1972-1987) wordt hier gezwezen. Het staat buiten kijf dat Harmsen veel gepubliceerd heeft over de Nederlandse arbeidersbeweging. Terecht is er, onder andere door Hans Blom, op gewezen dat Harmsen als historicus een man van de bronnen was én van de verhalend-biografische geschiedschrijving. Met als brede context voor al die verhalen de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. Het grappige is dat Blom, gelijk Nauta in dezelfde bundel van het afscheidssymposium voor Harmsen in 1987, ook van ‘de dialectiek’ in Harmsens werk en visie op de geschiedenis af wil. Zeker, Harmsen stelt zijn werk in dienst van de emancipatiestrijd van de arbeiders, maar daar is het begrip dialectiek niet voor nodig: beter is, aldus Blom, om bij maatschappelijke ontwikkelingen te speuren naar ‘stuwende en remmende krachten’. Voorbeelden geeft Blom helaas niet in dit verband.

Op bezoek in ‘De Weegbree’

Zelf heb ik nooit behoord tot de echte kring van jonge, bewonderende onderzoekers rond Ger Harmsen – allen in de ban van arbeidersgeschiedenis en vaak met banen aan of banden met de universiteit. Wel had ik college bij hem gevolgd. Over Hegel, een lastige en imposante filosoof. Waarachtig, Ger [we noemden hem bij zijn voornaam] kon dat heel goed. Hij was een leraar geweest die orde op school moest houden. Wee de student die te laat de collegezaal binnencwam. Die werd steevast door Ger op zijn nummer gezet.

Beter leerde ik hem kennen, toen ik hem met Johan Frieswijk in 1988 naar de manifestatie rond Domela Nieuwenhuis haalde en we hem in de jaren daarna op ‘De Weegbree’ bezochten. Johan leverde dan de allerlaatste hoofdstukken van zijn proefschrift in, maar Ger mocht dan graag met mij praten over het werk van de historisch socioloog Norbert Elias. Ik was inmiddels medewerker geworden bij antropologie en godsdienstwetenschap. Kennelijk was hij op de hoogte dat ik door Pim Fortuyn was gevraagd in het basiscollege voor sociologiestudenten: ‘Human Societies’, van de roemruchte vakgroep Filosofie en Maatschappijwetenschappen, het onderdeel ‘Religie in de Nederlandse samenleving’ te verzorgen.

In zijn autobiografie noemt Harmsen de twee bezoeken van Norbert Elias aan Groningen het hoogtepunt in het bestaan van deze door Nauta en hemzelf geleide vakgroep. Bij de tweede keer, in 1986, was er een lunchgesprek met Elias, dat Harmsen voorzat. Hij deed dat in voortreffelijk Duits (tijdens de oorlog was hij in Duitsland tewerkgesteld geweest) en had enkele personen uit zijn vakgroep gevraagd over hun promotieonderzoek te vertellen. Ik mocht verhalen over de landadel in Friesland; Elias is een adelskenner, dat was mooi meegenomen.

Immense bibliotheek

Om mijn geheugen voor dit artikel op te frissen, wilde ik graag de immense bibliotheek van Ger Harmsen op ‘De Weegbree’ eens terugzien. Ik hoorde dat Tilly Berkenbosch, Gers laatste geliefde, daar nog altijd woonde. Met hem en Simon Mintjes zou ze in 1991 een boek over de arbeidersbeweging in en rond Steenwijk publiceren. Een boeiend boek; het staat in mijn kast. Tilly was zeker bereid me die bibliotheek nog eens te tonen. En daarin bevonden zich niet alleen boeken, maar eveneens de door Ger verzamelde mossen. Niet alleen als historicus-filosoof, maar ook als vermaarde veldbioloog had hij zijn sporen verdiend. Ik herlas de hele autobiografie en begreep nu veel beter hoezeer natuurstudie ooit de jonge Ger had gevormd en hoe de oude Ger daarop terugkeek als zijn eerste grote liefde. Op een zonnige, winterse morgen ontving Tilly ons. Zelfs het naambord hing nog op dezelfde plaats. De binnenkomst was hetzelfde, alleen gingen we nu naar een zitkamer, waar ik nooit eerder was geweest. Er hing mooie kunst aan de muur, allemaal natuurgebonden. We dwaalden daarna langs de wanden met boeken in de boerderij: de grootste privébibliotheek in Nederland voor arbeidersgeschiedenis – en toch veel literatuur, poëzie, kunstboeken. En opeens begreep ik tussen al die boeken en mossen wat Ger met Hegel had: hoe de polariteit tussen natuurbeleving en politieke strijd op te heffen? En dat in De Knipe, op een mooie zaterdagochtend. <

Ger Harmsen met zijn promovendi en mede-vakgroepleden Pim Fortuyn en Thérèse van Boven in ‘De Weegbree’, De Knipe, circa 1980. [Collectie Tilly Berkenbosch]

Ontdek Fryslân samen met de Friesland Post

Friesland Post is hét magazine vol prachtige (natuur)foto's, leuke uitjes en interessante verhalen over het leven in het heitelân. Ga mee op ontdekkingsreis door het mooie Fryslân en word abonnee voor slechts € 57,50 (12 edities)!

0513 - 68 33 14 • www.frieslandpost.nl

Word nu abonnee! 12 maanden voor slechts € 57,50

Want gjin beheindens mocht it keare

Sibe S. de Jong lei fanwegen syn ferlamming meastentiids op bêd, mar ek lizzend koe er in soad wurk fersetse, lykas brieven skriuwe of teksten neisjen. Ek learde er himsels typen. (Foto Mulders argyf, www.tsjerkwert.nl)

Sibe Sipke de Jong Dsn (1903-1965) rekke yn syn jeugdjierrren ferlamme, mar hat likegoed as ynfalide in soad út 'e wei set foar it Frysk én it Esperanto. Hy wie in moedich en optimistysk man, dy't in smite bern út syn wenplak Tsjerkwert en omkriten it Frysk bybrocht hat.

Hy skreau fersen yn opdracht, makke fleurige toanielstikken en harkspullen en wûn mei trije sonnetten in oanmoedigingspriis by de earste Rely Jorritsma-priis fan 1954. It grutste part fan syn warbere libben hat er troch syn handicap ferbrocht tusken fjouwer muorren, mar mei syn ynfalidekarke reizge er dochs ek nei Parys, Brussel en Denemarken. Sa't Barend van der Veen yn in fers skreau: 'Do hast skript sa âld ast' biste/gjin biheindens mocht it keare.'

Sibe waard berne yn Berltsum, dêr't syn heit in bakkerij hie. Yn 1908 kochten syn âlden, Douwe Roelofs de Jong (1871-1939) en Jantje Sipkes Overdijk (1875-1934) in grut loazjemint (Hotel de Jong) yn Wommels en dat is dan ek it plak dêr't Sibe grut wurden is. Hy koe goed leare en hâlde fan muzyk. Hy die mei oan in orkestke út Wommels en kaam ek op de planken te stean. Dêrby wie er sportyf en hat in kear meidien oan de Freule-partij.

Komyske rymkes

Nei de legere skoalle gie er nei de HBS yn Ljouwert. Om't it beswierlik wie om alle dagen hinne-en-wer te reizgjen, kaam er yn 'e kost by famylje yn Marsum. Yn de hjerst fan 1921, Sibe siet doe yn de fiifde klasse, sloech it needlot ta: troch in tumor op ien fan syn wervels, rekke er fan syn middel ôf ferlamme. Sa't er letter ta ferdúdliking oan in ferpleechster skreau: 'Mijn benen en onderlichaam zijn machteloos en gevoelloos.'

De dokters doarden it net oan om de tumor wei te heljen en de sân jier dêrnei hat Sibe thús op bêd lein. Hy wie lykwols gjin passive pasjint. Hy gie troch mei syn stúdzje en liet boeken komme út de Provinsjale Biblioteek yn Ljouwert. Syn niget oan de Fryske taal koe er kwyt yn meast komyske rymkes, dy't er publisearre ûnder de namme 'Snypsnaren' yn *De Jong's Nieuwsblad*.

Sa't er letter skriuwe soe, wienen twa moderne ûntwikkelingen út dy tiid tige wichtich foar him. De earste wie de radio. 'Al mar lizzende op bêd, hearde ik hwat der yn de wrâld to krijen wie, moai en mâl, wiis en healwies, swiid en plat.' De twadde ûntwikkeling wie it Esperanto, dat er learde troch in radio-leargong. Yn syn keammerke moat foar him it Esperanto in ideale manier west ha om syn wrâld sa grut mooglik te meitsjen, yn dy ynternasjonale taal koe er mei in hiel soad minsken, benammen troch briefwiksel, yn kontakt komme.

Sittend wurkje en musisearje

De jierren troch hienen Sibe en syn âlden hiel wat 'ôfdoktere en ôfmastere by offisjele en ûnoffisjele genêskunde sûnder baet to finen.' Mar hy joech it net oer en begûn himsels te oefenjen yn 'sitten', earst op bêd, letter op in stoel. Nei't er yn 1928 mei syn âlden ferfear nei Huzum, krige er in rolstoel. 'Ik koe de greate tsjillen oan wjerskanten sels rikke en fordraeije: sa koe ik in reiske fan 'e iene keamer nei de oare meitsje'. Ek koe er sa – nei al dy jierren – wer pianospylje. Op bêd hie er him al klarinet en fluit spyljen leard. Letter soe dêr noch de akordeon bykomme. Yn 1929 weage er him foar 't earst bûtendoar. 'Ik waard hast dronken fan 'e sinnestrieling en de frisse bûtenloft.' Rillegau krige er in 'invalidekarke mei hânbiweging', dat er tenei altyd brûke soe. Mei dit karke koe er folle mear kanten út en reizge er selsstannich nei Ljouwert of nei doarpen yn de omkriten fan Huzum. Syn 'sittiid' wie lykwols beheind ta fiif à seis oeren, oars krige er problemen mei trochlizzen, in kwaal dy't him de jierren troch pleagje soe. Wie dit it gefal, dan moast er wiken, bytiden wol moannen op bêd bliuwe. Mar ek lizzend koe Sibe in soad wurk fersetse, lykas brieven skriuwe of teksten neisjen. Ek learde er himsels typen.

'Mei karke en al yn 'e bagaezje-ôfdieling'

Benammen yn de jierren tritich hat Sibe in soad aktiviteiten ûntwikkele foar it Esperanto. Hy joech sels les, mar sette ek leargongen op yn de doarpen om Ljouwert hinne.

Sibe S. de Jong groeide op yn Hotel de Jong yn Wommels, dat syn âlden yn 1908 kocht hienen. Kaart út 1916. (Tresoar)

Wiesje (fan plysjeman Kloosterhuis) krijt akkordeonles fan Sibe S. de Jong. (Foto Mulders argyf, www.tsjerkwert.nl)

Dêr frege er dan bûtenlânske learkrêften foar, lykas de Frânske 'sinjorino' Madeleine Haudebine en 'sinjoro' Dolfa Bartosík út doetiidsk Tsjechoslowakije. Salang't dy minsken lesjoegen, útfanhuzen sy by Sibe thús yn Huzum. Sûnt er in karke hie, gie Sibe sels ek op reis, ûnder mear yn 1937 nei in Esperantokongres yn Parys en in jier letter nei Brussel. Yn 1954 hat er foar it *Bolswarder Nieuwsblad* wiidweidich ferslach dien fan syn ûnderfiningen ûnderweis ('In Fryske Esperantist op 'e swalk'), dêr't men hiel dúdlik syn fleurich optimisme, mar ek syn grutte moed yn weromfine kin. 'Yn Brussel learde ik ek in nije manier fan reizgjen foar lju yn in ynvalidekarke. Oant doe ta waard ik út it karke tild en yn in coupé set, wyls't it karke as bagaezje yn 'e bagaezjewein laden waard. Mar dat waard yn Brussel oars ynpikt: myn maet kocht de kaertsjes foar ús oan it loket; wilens ried ik it perron op om ús trein to sykjen en it ynladen mei de kondukteur to bipraten, sa gjin tiid forliezend. De kondukteur lykwols wachte de komst fan myn freon net ôf, mar ried my mei karke en al yn 'e bagaezje-ôfdieling fan de klearsteande elektryske trein. Dit koe, om't it perron like heech wie as de flier fan 'e spoarwein. Dit befoel my sa skoan, dat ik ha letter nea wer oars reizge, ek yn Nederlân net, al moast ik dêrre

'Better master haw ik yn myn libben net troffen'

In grutske Sibe as jonge mei syn nije fyts, noch foar't er fan syn middel ôf ferlamme rekke. (Foto Mulders argyf, www.tsjerkwert.nl)

Sibe S. de Jong koe mei syn karke in hiel ein komme. (Foto Mulders argyf, www.tsjerkwert.nl)

De winners fan de Rely Jorritsma-priis fan 1954 mei (f.l.n.r.) achteroan Hein Faber, Baukje Fokkema, Inne de Jong en Paulus Akkerman en foaroan Obe Postma, Ype Poortinga, Gerrit Mulder en (yn syn karke) Sibe S. de Jong. De priis waard yn septimber 1955 útrikt. (Tresoar)

faek fan in leech perron yn 'e bagaezjewein tild of by in barte opriden wurde.'

Master De Jong

Sibe koe net allinnich wenje, hy moast by alles holpen wurde. Nei de dea fan syn âlden kaam er yn 1939 yn 'e kost by syn broer Roelof de Jong [1898-1942], dy't yn Wytmarsum wenne. Lang hat er dêr lykwols net tahâlden, want syn sûnens gie efterút en hy rekke nei 't sikehûs yn

‘Al mar lizzende op bêd, hearde ik hwat der yn de wrâld to krijen wie, moai en mâl, wiis en healwies, swiid en plat’

Ljouwert. Dêr is lang om let de tumor weihelle, mar oan syn ferlamming feroare dat neat. Doe't er yn 1943 nei hûs mocht, waard dat Tsjerkwert, dêr't in nicht fan him, Sietske de Jong (1907-2007), tenei foar him soargje soe. Yn dat doarp fielde er him bysûnder goed thús. It soe dêr in ‘drok va-et-vien’ wurde, fan besikers út alle wynstreken. Yn 't doarp soe er stadichoan in sintrale rol ynnimme. Hy ferhierde syn hûs yn Huzum, mar hie fierders gjin ynkommen. Dêrom hat er út syn keamer oan de Waltawei wei in ôfgryslík soad aktiviteiten ûntwikkele. Sa hâlde er it nijs by út de omkriten fan Tsjerkwert en stjoerde dêr berjochten oer nei fjouwer kranten yn Fryslân, dy't hast altyd oernaam waarden. Sa wie elkenien yn Fryslân goed bekend mei wat yn Tsjerkwert barde. De doarpslju neamden him rillegau master De Jong, want hy joech suver de hiele dei les: Frysk, Esperanto, Ingelsk, Frânsk, piano, fioele en akkordeon. Ien fan syn studinten wie Hylke Speerstra, dy't skreaun hat: ‘Better master haw ik yn myn libben net troffen.'

Krewearjen foar it Frysk

In oare wichtige boarne fan ynkomsten wie it skriuwen fan rymstikken foar bygelyks brulloften. Yn in advertinsje stie: ‘In taspraek, sang of foardracht op in brulloftspear? Jow ús wat punten en in wyske op en 't komt klear.’ Sibe rekke tige betûft yn dit wurk en waard alle kearen op 'e nij frege. Syn Frysk wie tige linich, sa't ek werom te finen is yn ‘Frysk leare sûnder húswurk’, ien fan syn toanielstikken. Hy makke ek harkspullen, lykas ‘In Moarekop’ dat de ROND útstjoerd hat. Altyd warber, hat er in tal Fryske ferhalen oerset yn it Esperanto, sadat de Fryske literatuer oeral op de wrâld te lêzen wie. Oar krewearjen foar it Frysk wie bygelyks it úttypen fan *Elbrich* fan Ype Poortinga foar útjouwerij Koster of it behoffenjen fan teksten foar de kristlike útjouwerij KFFB. Hy skreau sels ek wolris serieus literêr wurk, lykas de sonnetten, dêr't er de oanmoedigingspriis by de Rely Jorritsma foar krige. Hy krige 34 gûne en kaam by de útrikking yn 1955 op de foto mei bygelyks Obe Postma en Boukje Fokkema. Op dy foto sit er optein yn syn karke, dat yn 1954 in ‘Mosquito’-motorke krigen hie, sadat er dêrnei echt lange tochten meitsje koe, bygelyks oer de Ofslútdyk. Sibe hie al yn 1942 de akte Frysk helle en mei de tiid in soad ûnderfining opdien mei lesjaan. Bytiden wie er tige kritysk op it lesmateriaal en klage dêr dan oer by de opstellers. Sûnt 1962 mocht er learlingen ‘klearmeitsje’ foar de ‘Rijksacte Fries’. Ien fan syn learlingen wie Tjitte Piebenga, destiids skoalmaster yn Arum. Sibe skreau by gelegenheid ek stikken foar it taalkundich blêd *De Pompeblêden* en kaam sa yn kontakt mei Tony Feitsma. Uteinlik joech yn 1965 syn lichem it oer en moast Sibe dochs belies jaan. By syn kremaasje wie it smoardrok en yn 'e krante kaam in advertinsje út namme fan de ‘hiele doarpsmienskip’ fan Tsjerkwert. <

De bestorming van Coevorden, 30 december 1672. Schilderij door Pieter Wouwerman, 1672-1682. (Rijksmuseum)

Tegenover het station van Coevorden staat een modern gebouw uit 1992 met een opschrift ‘de vriesse poort’. Het staat op de hoek van een winkelstraat richting het hart van Coevorden, Friesestraat geheten. Het is een herinnering aan de 17de eeuw, toen de drie noordelijke provincies samen hun defensie moesten regelen, waarbij Friesland als grootste en rijkste gewest de helft en Groningen en Drenthe de andere kosten droegen.

Aan de andere kant van de stad stond de Bentheimse poort. De vesting Bourtange kende op vergelijkbare wijze een Friese en een Munsterse poort. De defensie van de noordelijke provincies bestond in hoge mate uit veenmoerassen en zo nodig onder water gezet land. Natuurlijke barrières zijn nooit absoluut en zo zijn er in de veenmoerassen hogere zandruggen die passage mogelijk maken. Die kun je afsluiten met een vesting. Coevorden en Bourtange zijn daar voorbeelden van. Er liep maar één weg en wel door de vesting. Het stelsel kreeg in 1672, nu 350 jaar geleden, zijn lakmoesproef. Nederland werd van drie kanten aangevallen: vanuit het zuiden door Frankrijk dat via ons land bij Lobith binnenviel, op zee door Engeland en vanuit het oosten door de vorstbisdommen Munster en Keulen. In korte tijd werd een flink deel van het land veroverd. Zowel in Groningen als in Friesland werden dijken doorgebroken, uitwateringssluizen dichtgezet, en zeesluizen opengezet zodat het water ruim baan kreeg. Hoewel die waterlinies best te doorbreken waren, hielp het enorm dat de buitenlandse legers zich onzeker voelden in het amfibische Nederland. De vesting Coevorden was moeilijk in te nemen bij een gemotiveerde bezetting op sterkte. Helaas ontbrak die in voorjaar 1672 en zo lag na inname de weg naar Groningen voor de vijand open. En de weg naar

‘De vriesse poort’ in Coevorden. (Foto auteur)

Groningen was ook een snelle weg naar Friesland. Immers; benoorden de stad in de zeekleigebieden was de Fries-Groninger grens open en slecht verdedigbaar. Maar de staten van Groningen hadden de bekwame generaal Karel Rabenhaupt ingehuurd, die voortvarend het lage deel van de provincie, van Delfzijl tot aan de stad en van de stad tot aan de monding van het Reitdiep,

onder water liet zetten. De vijand kon slechts vanuit het zuiden over de zandrug van de Hondsrug de stad aanvallen met een wekenlang terreurbombardement. De stad hield moedig stand, bracht de numeriek overmachtige vijand zware verliezen toe, en na zes weken droop de vijand af. Enige maanden later, op 30 december, wisten de troepen van Rabenhaupt bij verrassing Coevorden te heroveren. Het eerste keerpunt van het Rampjaar was een feit. Een opluchting voor het hele land. In Groningerland en Coevorden zijn talloze activiteiten rond het Rampjaar, en ook de Werkgroep Friese waterlinie zal met verschillende activiteiten van zich laten horen. De moerassen en vestingen bleven nog twee eeuwen de ruggengraat vormen van de defensie totdat de Vestingwet [1874] er een einde aan maakte. De moerassen waren inmiddels al door turfwinning verdwenen. De vestingen verdwenen, slechts het stratenpatroon en een enkele straatnaam hield de herinnering levend. Maar het tij is wat dat laatste betreft al lang gekeerd. Bourtange werd in oude staat hersteld met boven de Friese Poort de gevelsteen met het Friese wapen. Coevorden bleef niet achter en bouwde in 1992 ‘de vriesse poort’. <

Onder de titel ‘Naburen’ werpt **Egge Knol** [Den Helder, 1956] vanuit het Groningerland een blik op Friese zaken. Hij werkt als conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst bij het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurgeschiedenis.

De eerste proefvaart van de reconstructie van Barentsz’ expeditieschip in 2021. (Foto J. de Jager)

Scheepsbouwkundig experiment in Harlingen

De Friese maritieme geschiedenis is rijker dan vaak gedacht. Gedurende twee jaar belichten tal van deskundigen in een twaalfdelige reeks bijdragen bijzondere aspecten van dit bijzondere verleden. Begeleidend redacteur is Hanno Brand (Fryske Akademy-RUG). Dit is de achtste bijdrage in deze serie.

Even buiten de haven van Harlingen was in november een bijzondere verschijning te zien. Daar maakte voor het eerst de reconstructie van het expeditieschip van Willem Barentsz op de Waddenzee voorzichtig een aantal rondjes op eigen kracht. Nog wel enkel op motorkracht, de vaarproeven onder zeil staan voor dit jaar in de planning. De bouw van deze reconstructie is een experiment om de geheimen te ontdekken van de beroemde Hollandse scheepsbouwmethode uit de 16de eeuw, die wonderlijk genoeg eeuwenlang vergeten waren.

Uit diverse historische bronnen is bekend dat de scheepsbouw in de Nederlanden in de tweede helft van de 16de en begin 17de eeuw een leidende positie in Noordwest-Europa had verworven. Niet dat de schepen uitblonden in bijzondere vormgeving of zeileigenschappen, maar wel dat zij voor lage kostprijzen geproduceerd konden worden. En het is voornamelijk daaraan te danken dat de Nederlanden in die periode de grootste handelsvloot van heel Noordwest-Europa wisten op te bouwen en

daarmee een spectaculaire economische groei in de Lage Landen bij de Noordzee veroorzaakte, die later de Gouden Eeuw werd genoemd.

Uitwisseling van scheepsbouwers

Eeuwenlang hebben we niet goed geweten wat het geheim van deze snelle bouwmethode is geweest. Het was in die periode niet de gewoonte om dit soort technische methoden op papier te zetten. Bovendien werd met het

veranderen van de bouwmethode in de loop van de tijd deze techniek niet meer praktisch overgedragen en uiteindelijk vergeten. Gelukkig was er omstreeks 1670 toch een wakere wetenschapper, Nicolaes Witsen, die dit verschijnsel onderkende en het lijvige boekwerk *Scheeps-Bouw en Bestier* publiceerde. Hij verbaasde zich ook over het feit dat niemand ooit iets over het Nederlandse scheepsbouwfenomeen had geschreven en hij dat daarom dan maar deed. Hij beschreef als voorbeeld uitvoerig de bouw van een schip van 134 voet lengte en dat is de basis voor de kennis die we nu uiteindelijk nog hebben.

Inmiddels al enkele decennia geleden heeft een aantal onderzoekers, waaronder ikzelf in de functie van hoofdpresentatie van de afdeling Scheepsarcheologie in de Flevopolders, de unieke mogelijkheid gebruikt om de vele opgegraven scheepswrakken te vergelijken met de bouwtechnische teksten van Witsen. Daaruit kwam langzaam maar zeker een duidelijk beeld naar boven over de echte werkwijze van de scheepsbouwers in die periode. Daar zijn inmiddels al uiteenlopende publicaties over verschenen, maar uit onderzoek van de bouwmethoden, die in Engeland en Spanje/Portugal werden toegepast, komt toch ook naar voren dat in principe de methoden niet veel van elkaar verschilden. Ook blijkt dat er destijds al een geregelde uitwisseling van scheepsbouwers in Europa is geweest.

In de 16de eeuw werden regelmatig bouwmeesters uit het Iberisch schiereiland naar Vlaanderen en Engeland overgehaald om hun ervaring met karveelbouw - de nieuwe ontwikkeling waarbij de huidgangen naast elkaar werden geplaatst - te delen. Zo weten we dat een bekende Portugees scheepsbouwkundige, Fernando Oliveira, overleg heeft gehad met zijn Engelse collega James Baker. Daarnaast zijn voor de modernisering van de scheepsbouw in Antwerpen in de 16de eeuw ook Baskische bouwmeesters ingehuurd.

Zuynige en zindelijken hollantschen inborst

Samengevat komt de universele methode in die tijd erop neer dat men bouwde op de zogenoemde ‘huid-eerst’ wijze, ook wel ‘schaalmethode’ genoemd. Doordat men het gebruik van echte constructietekeningen voor de bouw van een scheepsrump nog niet beheerste, bleef eigenlijk vanzelf een meer praktische werkwijze over: het ‘op het oog’ vormen van de onderzijde van de scheepsrump door de uiterlijke lijnen hiervan te vormen als een soort schaal, door simpelweg eerst een aantal huidgangen aan elkaar te zetten.

Een klein verschil tussen de Hollandse en Iberische methode daarbij was dat men bij deze laatste al in een vroeg stadium meer spanten plaatste, om daarmee meer controle te hebben over de vorm van de onderschaal. Als deze onderschaal gereed was, werd die vervolgens verstevigd door het vol te leggen met spanten. Vanaf deze basis kon men weer een aantal richtspanten oprichten waarop dan later de hogere huidgangen werden aangebracht.

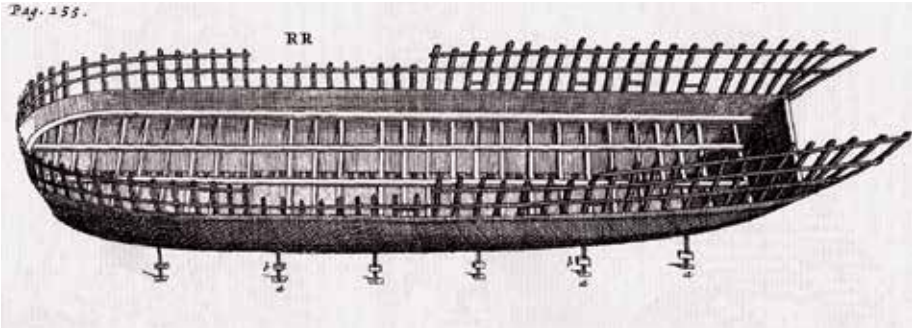
Scheepswrak van een Nederlandse koopvaarder uit het midden van de 17de eeuw in het Museum voor Scheepsarcheologie in Flevoland. (Foto Rijksdienst IJsselmeerpolders)

Scheepsbouw in de Nederlanden had in de tweede helft 16de en begin 17de eeuw een leidende positie in Noordwest-Europa

Dit is ook de werkwijze die Witsen beschreef en het verschil in bouwsnelheid zit dus niet in de algemene aanpak, maar moet meer gezocht worden in de details van de uitvoering. Ook Witsen was zich dat bewust en probeerde daar een verklaring voor te vinden. In feite kwam hij niet veel verder dan het te zoeken in de ‘zuynige en zindelijken hollantschen inborst’ van de bouwmeesters.

Daarom zou alleen een experiment om een schip op ware grootte na te bouwen het inzicht kunnen verschaffen waarom de Hollandse bouwwijze zo efficiënt kon zijn. En de keus

Een illustratie in de uitgave van Witsen over de bouwtechniek aan de hand van een schip van 134 voet.

De onderschaal van de reconstructie was in 2013 gereed. Met tijdelijke, dwars over de huidnaden gespijkerde klampen werden de huidgangen bij elkaar gehouden. (Foto J. de Jager)

Het invullen van de bodemschaal met inhouten. Een consequentie van deze werkwijze is wel dat de afzonderlijke spantdelen niet onderling met elkaar verbonden kunnen worden. (Foto G. de Weerdt)

Met de onderschaal als basis werden de hogere spanten van de romp opgericht, in lijn gehouden door een aantal tijdelijke strooklatten. (Foto J. de Jager)

Na de plaatsing van de spanten werden daarop de huidgangen en berghouten van de hogere delen van de romp geplaatst. Destijds was dit het stadium waarin een schip te water werd gelaten. (Foto G. de Weerdt)

Titelpagina van de eerste Nederlandse publicatie over de scheepsbouw door Nicolaas Witsen, 1671.

van het schip is gevallen op een representatief vaartuig uit het eind van de 16de eeuw, de periode waarin de bouwtechniek zich algemeen in de Lage Landen tot een hoog niveau had ontwikkeld. Zo kwam het schip van Willem Barentsz in beeld. Een schip waarover een uitgebreid verhaal bekend was door het beroemd geworden reisverslag van de expeditie naar de Poolzee in 1596.

Herbouw van het schip van Barentsz

Op basis van diverse bronnen is een ontwerp van het schip samengesteld. Uitgangspunt waren de algemene gegevens die bemanningslid Gerrit de Veer in het reisverhaal beschreef: het scheepstype was een jacht, dertig last (zestig ton) laadvermogen, twee dekken met op het onderste geschut en een gebruikelijke tuigage met drie masten. Ter bepaling van de vorm van het onderwaterschip is het scheepswrak SO-1, dat in de Waddenzee bij Texel is opge-

graven, als voorbeeld gekozen. Dit schip is in de tijd van Barentsz vergaan en was qua rompvorm goed gelijnd en werd daarom zeer waarschijnlijk als jacht beschouwd. Uit diverse vergelijkende berekeningen zijn de hoofdafmetingen te herleiden en dat waren: lengte over de stevens van circa 19 meter bij een breedte van 5,4 meter en een holte van 2,1 meter. Op basis van deze gegevens heb ik het plan ontwikkeld om dit schip te herbouwen en met een enthousiaste relatie, Koos Westra, daarvoor een stichting opgericht. Na enkele verkenningen reageerde de gemeente Harlingen positief op het plan, een voor ons uitstekende plaats, aangezien deze stad eeuwenlang een belangrijke bouwplaats was van met name zeegaande schepen. Zo startten we eind 2010 met het leggen van de kielbalk. De uitdaging was om het schip zo zuiver mogelijk volgens de Hollandse bouwwijze op te trekken. De belangrijkste fase

daarin was om op het basisframe - de kielbalk met op de uiteinden de voor- en achterstevens - het onderwaterschip op te bouwen, enkel door het 'opboeien' - het naast elkaar monteren - met de huidgangen. En zoals universeel werd toegepast, werden er midscheeps wel enkele spantdelen, de zogenoemde 'liggers', geplaatst. Maar naar de voor- en achterstevens was er in principe weinig geleiding door spantdelen. De uitdaging was hier om puur op ruimtelijk inzicht de huidgangen zodanig krom te branden dat er een mooie vorm ontstond, met aan de voorzijde een vrij bolle vorm en aan de achterzijde een veel slankere V-vorm. Na wat experimenten bleek dit toch vrij eenvoudig en snel te werken. Juist doordat er geen spanten waren die een absolute positie dicteerden, werkte dit opmerkelijk vlug. Een consequentie daarvan was echter wel dat de vorm van de huidschaal aan bakboord en stuurboord vaak niet volledig gelijk uitvielen. Maar de snelle productie is hierin belangrijker dan een zuiver symmetrische romp.

Tijdsbesparing

Dat dit destijds ook zo werd benaderd, hebben we kunnen vaststellen door het onderzoek van vele scheepswrakken uit de Flevopolders. Wel hebben we deze verschillen binnen zekere grenzen gehouden zoals ook bij de historische scheepswrakken is waargenomen. Speciaal deze werkwijze zal naar onze bevindingen een rol hebben gespeeld in de lagere productiekosten ten opzichte van de werkwijzen in het buitenland. Vervolgens werden dus in deze onderschaal, die tot aan de bovenrand van de kimmen (de rondingen vanaf de bodemvlak naar de opgaande zijden van de romp) reikte, de plantdelen geplaatst: 'liggers' op het vlak en de gekromde 'zitters' in de kimmen. Ook hier kwamen details naar voren die een aanmerkelijke tijdsbesparing helpen verklaren. Bij het inpassen van ruw voorgevormde spantdelen bleek geregeld dat, na het pasmaken van de onderzijden op de huidgangen, er na het afwerken van de bovenvlakken een spantdeel zich gaat 'zetten'. Daardoor bleek dan dat de aansluiting tegen de huidgangen niet meer klopte. Om dan het hele spantdeel weer uit te nemen en te corrigeren kost veel tijd en moeite. Echter door dan plaatselijk de ontstane spleet op te vullen met een vulstukje, goed geconserveerd met lapzalf, werkt uiteraard veel sneller. Dit lijkt nogal amateuristisch, maar ook dat hebben we regelmatig in de scheepswrakken van die tijd teruggevonden. Of Witsen dit met de omschrijving: 'zuynige en zindelijken hollandschen inborst' bedoelt, is ons niet geheel duidelijk, maar het zou goed kunnen.

Zelfde efficiëntie en productietijd

Kortom, een bijzonder waardevolle constatering is wel dat wij hebben kunnen vaststellen dat we met deze methode ons schip ook, net zo snel als destijds gebruikelijk was, hebben kunnen bouwen. Uit verschillende historische bronnen

Witte Swaen
Hoewel Gerrit de Veer in zijn verslag van de expeditie naar de Poolzee in 1596 heel opvallend nergens de naam van het schip noemt, hebben we recentelijk toch de - zeer waarschijnlijke - naam teruggevonden. In een notarieel bevrachtingcontract van 1595 vonden we een scheepje van dertig last met de naam *Witte Swaen*. Schepen met een dergelijk klein laadvermogen waren toen al een uitzondering, omdat grotere schepen in de handelsvaart veel hoger rendement opleverden. En door het gegeven dat het in de volgende jaren niet meer in de contracten voorkomt, valt te concluderen dat het voor de expeditie van Barentsz uit de markt is gehaald.

Een illustratie van het schip van Barentsz in het reisverhaal van Gerrit de Veer, een van de deelnemers van de expeditie.

is bekend dat men een schip van dit formaat gemiddeld al na circa drie maanden na de kiellegging te water liet lopen. De bovenbouw was dan nog maar rudimentair aanwezig en werd verder voor de kade liggend afgebouwd. Eind 2016 waren we in dat stadium en de gebruikte werktijd kwam op zo'n 16.000 manuren. Omgerekend naar de inzet van destijds met circa twintig man, zes dagen per week en gemiddeld tien werkuren per dag komt dit neer op zo'n veertien weken en dus keurig overeenkomstig de productietijd van toen. Samengevat is met dit experiment duidelijk geworden dat men met deze Hollandse methode een schip kan bouwen zonder gedetailleerde bouwtekeningen en met timmerlieden die geen kennis en ervaring hebben met het werken aan de hand van constructietekeningen. In het verleden bestonden er geen opleidingen die timmerlieden daarin schoolden en zij voerden hun werkzaamheden dus 'op het oog' uit. En dit was in feite ook de situatie waarin wij het schip van Barentsz hebben herbouwd. Dat deden we met een enthousiaste groep vrijwilligers, wel met ervaring in houtbewerking en het gebruik van gereedschap, maar zonder ervaring om een schip 'van tekening' te bouwen. Het experiment leerde ons dat mensen met enkel algemene ervaring in houtbewerking juist deze oude 'visuele' bouwmethode vrij snel kunnen aanleren en dat verklaart waarom destijds zo efficiënt kon worden gebouwd. <

- Verder lezen?**
- **Lourens Hacquebord en Pieter van Leunen**, *400 jaar Willem Barentsz*, Harlingen, 1996
 - **Ab Hoving, Cor Emke, Peter Sigmond en Gerald de Weerdt**, *Het schip van Willem Barents. Een hypothetische reconstructie van een laat-zestiende-eeuws jacht*, Hilversum, 2004
 - **Gerrit de Veer** (vertaling Vibeke Roeper en Diederick Wildeman), *Nova Zembla - Het ware verhaal*, Amsterdam, 2011
 - **Jeanine Otten**, 'Scheeps-timmermannen in Harlingen, 1645-1707', www.vergetenharlingers.nl
 - **Ab Hoving, Diederick Wildeman en Gerald de Weerdt, Nicolaas Witsens Scheeps-Bouw-Konst Open Gestelt**, Franeker, 1994

Gerald de Weerdt (Utrecht, 1948) begon als koopvaardij officier, was vervolgens mede-eigenaar van een technisch tekenbureau en werkte de laatste decennia als hoofd presentatie van het Museum voor scheepsarcheologie in Flevoland en als conservator van Museum 't Behouden Huys op Terschelling. Initiatiefnemer van de bouw van de Kamper Kogge en ontwerper en bouwmeester van de *Onrust* in New York en de *Witte Swaen* te Harlingen.

De spreukborden in de collectie van het Fries Verzetmuseum. (Foto auteur)

Geschenken uit de oorlog

In de collectie van het Fries Verzetmuseum in Leeuwarden bevinden zich twee wandborden met teksten van Jan Pieterszoon Coen en de datum 14 mei 1623. In de administratie zijn alleen de naam Hepkema en de schenkingsdatum 17 januari 1995 vastgelegd. De objecten waren omgeven met vraagtekens, totdat vorig jaar de sleutel onverwachts werd aangereikt.

Lucas Kiers met zijn vrouw Trudy in Amsterdam. (Historisch Centrum Leeuwarden)

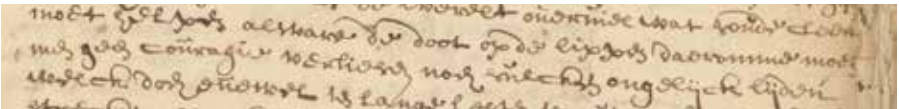
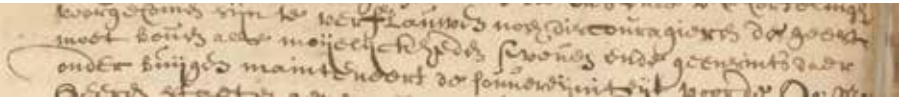
Op elk bord staat een tekst van Coen. Op de ene ‘De geest moet boven alle moeyelijckheden sweven ende geensints daeronder buygen’ en op de andere ‘Al ware de doot op de lippen, daeromme moet men geen couragie verliesen’. Het merkteken achterop verwijst naar het productiejaar (Holland 1943) en de fabrikant: de twee gekruiste T’s zijn het kenmerk van Tichelaars Kleiwarenfabrieken te Makkum. De fabriek bleef actief in de Tweede Wereldoorlog, mede als dekmantel voor het verzet. Behalve het jaartal 1943 lijkt er geen verband te zijn tussen de borden, de teksten, of Coen en de Tweede Wereldoorlog of het verzet. Reden voor het Fries Verzetmuseum om er nooit werkelijk acht op te slaan. Dat wordt anders als het Verzetmuseum begin 2021 vanuit de Verenigde Staten per mail een *scrapbook* met documenten uit en over de oorlog krijgt aangeboden. De mailer stelt zich voor als de zoon van de inmiddels overleden Luc Kiers en Trudy Kiers-Sevenster. Luc Kiers is de maker van het plakboek; een verzameling van geknipte en geplakte tijdschriften, brieven en overige stukken. Er worden foto’s van (delen van) het plakboek gemaild ter beoordeling. Een door Kiers getypt document in het plakboek beschrijft hoe zijn vrouw in het begin van de oorlog de opdracht geeft voor het

maken van twaalf sets aardewerk borden met twee teksten uit een brief van J.Pz. Coen uit 1623. Zes sets zijn volgens de beschrijving aan familie gegeven en zes sets aan ‘verzetsmensen’, waaronder Winston Churchill, prins Bernhard en koningin Wilhelmina bij haar terugkomst naar Nederland. Dat roept veel vragen op: Wie was Luc Kiers? Waarom staan er teksten van VOC gouverneur-generaal Coen op de borden? Waar zijn de andere sets gebleven? En, als bij de start van het onderzoek blijkt dat de borden zich (tot ieders verrassing) ook nog eens in de collectie van het Fries Verzetmuseum bevinden, de vraag hoe ze daar zijn gekomen? Genoeg aanleiding voor onderzoek naar de historische feiten. De herinneringen van de drie, nog levende, kinderen van Luc en Trudy Kiers aan hun Leeuwarder jeugdijaren zijn gefragmenteerd en te beperkt om als leidraad te dienen.

Leeuwarder zakenman

Halverwege de Tweede Wereldoorlog wonen mr. Lucas Kiers (1912-1993) en zijn echtgenote Geertruida Sevenster (1912-2006) met hun twee jonge kinderen in Leeuwarden. Hij is mededirecteur van N.V. Friesche Margarine Industrie (Frima), het bedrijf van zijn zwager Sybe Sevenster jr. In die tijd werkt hij ook aan zijn promotieonderzoek (aan de Universiteit van Utrecht) naar het handelen van Jan Pieterszoon Coen (1587-1629) op Banda binnen het juridisch kader van diens tijd. Tijdens zijn onderzoek ‘ontdekt’ hij een brief van Coen, geschreven vanuit de Tafelbaai (Kaapstad, Zuid-Afrika) op 14 mei 1623, aan zijn opvolger Pieter de Carpentier en de Raad van Indië, met de twee bijzondere zinsneden. Die vermeende ontdekking is echter betrekkelijk. Al eerder is de brief opgemerkt door verschillende schrijvers, in deel III van *Jan Pietersz. Coen, Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië* van dr. Colenbrander. Dat is het standaardwerk met de verzamelde correspondentie van Coen, waar ook Kiers voor zijn studie gebruik van maakt. Hij rondt zijn onderzoek succesvol af en promoveert op 10 maart 1943 tot doctor in de rechtsgeleerdheid. Drie dagen eerder halen de Japanners het standbeeld van Coen in Batavia neer. Drie dagen later wordt aan de Nederlandse universiteiten de loyaliteitsverklaring ingevoerd. In de naoorlogse jaren ontwikkelt Kiers zich tot een prominente Leeuwarder zakenman, die zich in kringen van bestuurders en notabelen beweegt. Hij wordt 5 mei 1945 door het Militair Gezag benoemd tot hoofd van het Algemeen Informatiebureau Leeuwarden. Kort daarna is hij naast Pieter Wijbenga, (honorair) waarnemend leidinggevende van de ‘Regeeringsvoorlichtingsdienst’. Daarnaast is hij actief als voorzitter van het *Entertainment Committee* voor de geallieerde troepen. Bij de eerste herdenking van de bevrijding van Friesland op 15 april 1946 zorgt hij ervoor dat de Canadese gezant de heer Dupuy een set van de Coenborden krijgt aangeboden uit handen van de commissaris der Koningin, mr. Linthorst Homan. In mei is hij organisa-

Namens Friesland worden ‘twee Makkumer borden met inscriptie’ aangeboden

tieleider van de Friese Dagen 1946. Tien dagen later vliegt hij mede namens de CdK mee naar New York met de eerste KLM-vlucht vanuit Amsterdam en reist hij een paar weken door de Verenigde Staten. Bezorgd vanwege de dreiging van een derde wereldoorlog, overbevolking en teveel bureaucratie, emigreert het gezin in 1949 naar Webster Groves (Glendale, Missouri) met een aanbevelingsbrief van de commissaris in de hand. Naturalisatie volgt in 1956. Ze verhuizen naar Californië waar ze met hun (inmiddels) vier kinderen een succesvol bestaan opbouwen. Na een carrière als *international business consultant* overlijdt Kiers in 1993. In 2006 overlijdt zijn vrouw. De drie nu nog levende kinderen bewaren warme herinneringen aan hun ondernemende ouders.

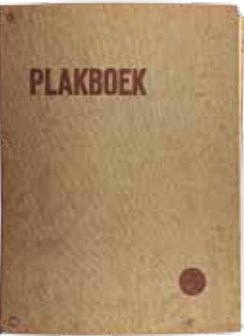
Hart onder de riem

Kiers’ dissertatie *Coen op Banda, de conquiste getoetst aan het recht van den tijd* verschijnt eind 1943 in boekvorm. In datzelfde jaar schrijft zijn promotor, professor F.C. Gerretson (alias schrijver en dichter Geerten Gossaert), een driedelig artikel ‘Coens Eerherstel’ in *De Gids*, waarin het onderzoek van Kiers en de brief van 1623 uitgebreid worden besproken en aangehaald. Een eerdere promovendus van Gerretson, dr. Coolhaas, schrijft eveneens een artikel over Coen waarin de ‘onbekende brief’ wordt beschreven en geciteerd. Kiers heeft het manuscript voor het artikel van Coolhaas vóór publicatie gelezen. De drie academici voeren gelijktijdig campagne om Coen in ere te herstellen. Het is een intellectuele ‘daad van verzet’ om via Coen en het koloniale verleden een beroep te doen op het nationale (historische) bewustzijn van het Nederlandse volk. Dat dit succes heeft, blijkt als de twee spreuken uit de brief van 1623 worden opgepikt door het verzet en kort voor de bevrijding in verzetskranten (*Trouw, De Fluistervink*) worden afgedrukt als aanmoediging en hart onder de riem. Hoe komt Kiers erbij om wandborden te laten maken met de spreuken erop? Een toepasselijk aandenken om de promotie te vieren en familie en relaties te bedanken is niet ongebruikelijk, maar het idee voor de borden lijkt geen toeval. Tijdens de oorlog verblijft de familie Kiers regelmatig in

De twee fragmenten uit de brief van J.P. Coen uit 1623. (Nationaal Archief)

Jan Pietersz Coen (1587-1629). Gouverneur-generaal van Indië. Portret door anonieme schilder. (Rijksmuseum)

Het plakboek dat Lucas Kiers maakte. (Historisch Centrum Leeuwarden)

Bezoek van Alan Valentine (hoofd van de Marshallmissie in Nederland) in het provinciehuis in 1949. Hij zit in het midden aan de linkerkant (met zijn handen op tafel). Daarnaast zitten (in klokrichting) A.W. van der Poel (Sneek), G.J. Otten (secretaris Kamer van Koophandel), J.W. Koopmans, R.A. van der Sluis (Sneek), D.M. van Ekelenburg (Griffie), Sietze Hepkema (Condensfabriek), Commissaris H.P. Linthorst Homan, J.L. Hoogland (gedeputeerde), Lucas Kiers, H.G. Leignes Bakhoven (secretaris FRS), H. Landstra Jr. (LPF), J. Algera (Gedeputeerde Staten, later minister), H.M. Gerbrandy (Gedeputeerde Staten), J.N. Wassenaar (Jelsum), R. Buisman (Leeuwarden), J. Bosma (Frico), D. de Loor (Gedeputeerde Staten) en H.B. Halbertsma (Grouw). [Historisch Centrum Leeuwarden, foto ANP]

Voor de grote verbouwing van Paleis Het Loo was er in de audiëntiezaal een verzetstafel ingericht met daarop de twee spreukborden. (Paleis Het Loo, Apeldoorn, foto Stef Verstraaten)

Holten, terwijl Luc zijn onderzoek in Utrecht afrondt. Ze hebben er een vakantiehuis van Ester Tichelaar ter beschikking, die ze uit Leeuwarden kennen. Ze werkt als (wijk)verpleegster, het beroep waarvoor Geertruida ook is opgeleid. Ester is de achternicht van Jan Pieters Tichelaar, directeur van de firma Tichelaar in Makkum in 1943. Wellicht speelde het contact tussen Ester en Geertruida een rol bij het idee voor de borden? Uit factuurboeken van de firma Tichelaar uit de oorlogsjaren blijkt dat de eerste bestelling van vijf sets borden wordt gedaan bij de firma Postma op de Wirdumerdijk. De winkel heeft het alleenrecht op de verkoop van Makkumer aardewerk in Leeuwarden. Ze geven de bestelling voor de ‘Weledel Gestrenge Mr. Dr. Kiers’ door aan de fabriek van Tichelaar. Op 9 en 30 december 1943 worden de borden in vijf dozen afgeleverd.

Verzetstafel

Verder zoekwerk laat zien dat er inderdaad meer sets zijn geschonken aan verzetsmensen, bewijs is er in de vorm van foto's, krantartikelen en archiefstukken. Na haar abdicatie in 1948 neemt Wilhelmina haar intrek in Paleis Het Loo. Als gedenkteken richt ze een antieke tafel in met verschillende objecten, boeken en foto's over de oorlog en het verzet. Na haar overlijden beschrijft haar secretaris Thijs Booy het moment dat de kist wordt overgebracht naar de kapel van het paleis. De processie houdt kort stil in de audiëntiezaal bij de verzetstafel met daarop de ‘twee Makkumer borden met de teksten van Coen’. Hij noemt het een indrukwekkend moment.

De verzetstafel en alle objecten worden in 1980, ten tijde van de restauratie van Paleis Het Loo, tentoongesteld in het Rijksmuseum. Engelandvaarder en schrijver A. den Doolaard doet in *NRC Handelsblad* verslag van die tentoonstelling en de verzetstafel met de borden, die na de restauratie in 1984 met de nodige moeite gereconstrueerd en in ere hersteld worden in de audiëntiezaal. Tijdens een bezoek aan Nederland en Paleis Het Loo in 1986 treffen Luc en Trudy Kiers tot hun verrassing de set borden van Wilhelmina aan in de audiëntiezaal. De directeur, die onbekend is met de herkomst van de borden, vraagt hen het *golden book* (gastenboek) te tekenen. Kiers beschrijft de gebeurtenis in zijn plakboek. Een in het Engels vertaalde dankbrief (1 juni 1945) van kolonel J.C. baron Baud namens ‘Hare Majesteit Wilhelmina’ aan Luc Kiers voor de ‘beautiful Makkumware plates and for his book *Coen op Banda*’, is op dezelfde pagina toegevoegd. Voor het geschenk aan Churchill leveren de kranten overtuigend bewijs. Winston Churchill bezoekt Nederland met zijn vrouw en dochter in mei 1946 om een eredoctoraat in ontvangst te nemen van de Universiteit van Leiden. Hij logeert in het Paleis op de Dam te Amsterdam en reist naar verschillende steden, waar hij groots wordt onthaald. De ochtend voor de promotie krijgt hij een nationaal cadeau uitgereikt door de *Dutch Allied Goodwill Committee*. Het bestaat uit representatieve geschenken van de verschillende provincies en een oorkonde met de twee spreuken van Coen. Namens Friesland worden ‘twee Makkumer borden met inscriptie’ aangeboden. De pers doet uitgebreid verslag van alle gebeurtenissen.

Ook prins Bernhard krijgt daadwerkelijk een set borden. Op 17 april 1945, twee dagen na de bevrijding van Leeuwarden, brengt hij als opperbevelhebber van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS) een bezoek aan de stad. Hij ontmoet de Friese NBS-leiding en -staf in het Burmaniahuis. Luc Kiers, die in maart 1945 tot NBS-lid van de sectie politie is benoemd, viert de bevrijding hartstochtelijk mee, zoals blijkt uit foto's en filmbeelden van het Fries Film en Audio Archief. Onduidelijk is of prins Bernhard bij zijn bezoek aan het Burmaniahuis de borden cadeau krijgt of per omgaande. Een dankbriefje namens Bernhard aan Luc Kiers (gedateerd 1 juni 1945) wijst erop dat hij ze heeft ontvangen. Bij een veiling in 2011 door Sotheby's van objecten uit de nalatenschap van koningin Juliana en prins Bernhard, wordt een set van de Coen-borden afkomstig uit Paleis Soestdijk verkocht voor 1.750 euro ten bate van goede doelen.

Objecten met een verhaal

Na bijna tachtig jaar is met het plakboek de ontstaansgeschiedenis van de borden blootgelegd. De wandborden in het Fries Verzetsmuseum zijn dan wel niet uniek, ze vertellen wel een bijzonder verhaal. De tijdens het onderzoek opgedane contacten zien de waarde ervan in. Zo zal Chartwell House (Kent, UK), voormalig woonhuis van Churchill en nu museum, de borden uit zijn archief tijdelijk tentoonstel-

len naar aanleiding van het onderzoek. De set borden van Wilhelmina en het gastenboek met tekst en handtekeningen van Luc en Trudy Kiers zijn in Paleis Het Loo bewaard gebleven. De verzetstafel is na de restauratie en recente opening van het paleis niet teruggeplaatst. Wel wordt er een apart hoofdstuk aan gewijd in het boek *Paleis Het Loo: een koninklijk huis*, dat ter gelegenheid van de heropening is gepresenteerd. Het plakboek en overige stukken, waaronder de Elfstedenstempelkaart en het kruisje van de tocht van 1942 van Luc, zijn vanwege het overwegende belang van de familiegeschiedenis voor de stad Leeuwarden door de kinderen aan het Historisch Centrum Leeuwarden geschonken. Een toepasselijker slot dan de terugkeer naar *it heitelân* en de stad van herkomst *Liwwadden* is niet denkbaar.

Hepkema

Wat rest, is het raadsel van de schenking door ‘Hepkema’. Om welke tak van de familie Hepkema gaat het en hoe kwamen de borden in hun bezit? De eerste gedachte was de beroemde krantuitgever Jacob Hepkema en zijn vader Mindert, oprichter van de Vereniging De Friesche Elf Steden. Na het overlijden van Jacob in 1994 zijn duizenden familiestukken geschonken aan verschillende Friese musea en archieven. De inventarisbeschrijving bij Tresoar gaf geen uitsluitel. De voormalige conservator van het Fries Verzetsmuseum Gerk Koopmans herinnert zich dat de schenking werd gedaan door de familie van Sietze Hepkema, Kiers' collega-directeur van de CCF melkfabriek. Op een foto van het HCL is te zien dat beide mannen aan tafel zitten bij het bezoek van dr. Alan Valentine, hoofd van de Marshall-missie in Nederland, aan het provinciehuis in 1949. Sietze Hepkema's kleinzoon had geen verdere kennis van de borden, wel wist hij dat zijn vader Gerrit Foeke, vanaf 1971 directievoorzitter CCF-Frico, een schenking aan het Fries Verzetsmuseum had gedaan. <

De bevrijding in Leeuwarden op 15 april 1945, met links Lucas Kiers in witte regenjas. [Historisch Centrum Leeuwarden]

Elfstedenkruisje en stempelkaart van Lucas Kiers uit 1942. [Historisch Centrum Leeuwarden]

Gosse Beerda (Dokkum, 1965) is (bronnen)onderzoeker voor Tresoar (Historisch Reisbureau) en het Fries Verzetsmuseum. Hij is (mede)initiatiefnemer en schrijver/beheerder van de websites kpsxbierum.nl en vituswetsens.nl.

De nalatenschap van Folkert Kuipers

Coopersburg in Akkrum werd in 1901 geopend. (Foto Pier van der Heide)

De Akkrumer Folkert Harmens Kuipers (1843-1904) vertrok in 1866 naar Amerika, het land van zijn dromen. Folkert, die zich in Amerika Frank Harmon Cooper noemde, ontmoette daar zijn grote liefde, de Zeeuwse Antoinette (Nettie) de Graaff, met wie hij in 1867 trouwde. Samen kregen ze vijf kinderen. De band met zijn geboortedorp bleef sterk, en is tot heden tastbaar.

De Zeeuwse Nettie de Graaff was de grote liefde van Folkert Kuipers. Ze trouwden in 1867 en kregen vijf kinderen. (Coopersburg, foto Pier van der Heide)

In 1887, Nettie was toen al overleden, richtte Frank met zijn compagnon Henry Siegel en anderen een grote *department store* op in Chicago, in 1896 gevolgd door een nog grotere vestiging in New York. Frank was inmiddels rijk genoeg om vanaf 1896 jaarlijks terug te keren naar zijn familie in Akkrum. Op een van die bezoeken werd hij getroffen door de armoede van oudere mensen in Akkrum. Hij liet daarom het naar hem genoemde ‘Coopersburg’ bouwen, dat in 1901 werd geopend. Arme oude mensen uit de toenmalige gemeente Utingeradeel mochten daar gratis wonen, en ze kregen bovendien een financiële toelage. Frank had zich tegenover de regenten van Coopersburg al eens laten ontvallen dat hij graag een mausoleum wilde bouwen voor zijn geliefde Antoinette. Dat is er nooit van gekomen, maar toen Frank in 1904 zelf ook overleed, hebben zijn kinderen voor hun ouders een mausoleum laten bouwen

in de tuin van Coopersburg. In 1906 was het klaar, en op 4 februari 1907 zijn de stoffelijke resten van het echtpaar bijgezet. Volgens de gebeitelde tekst op de tombe is Frank op 31 december 1904 in New Rochelle overleden, en Nettie op 31 december 1878 in Toledo.

Pasten de kisten in de tombes?

Het sierlijk bewerkte mausoleum is uit zandsteen in de art-nouveaustijl opgetrokken naar een ontwerp van de beeldhouwer Johann Hinrich Schröder. De Monumentenstichting Boarnsterhim, de huidige eigenaar, heeft het mausoleum vorig jaar grondig laten restaureren. Voor die restauratie van de fraaie marmeren tombes moesten de afdekplaten na 115 jaar worden gelicht. Dat was een spannende gebeurtenis, want volgens een voor waar verteld verhaal zou tijdens de officiële bijzetting gebleken zijn dat de kisten te lang

waren voor de tombes. De plaatselijke timmerman zou ze hebben ingekort. Wel, de houten kist van Antoinette paste ruim in de tombe, maar de kist van Frank had een zinken omhulsel en was daardoor inderdaad te lang. Dat probleem is destijds opgelost, misschien wel door de timmerman, door een stuk uit de achterste buitenmuur te hakken, waardoor de kist alsnog paste, al was het millimeterwerk. Op de kist van Antoinette hebben we begeleidingsformulieren gevonden, waaruit bleek dat haar stoffelijke resten vanuit Peoria naar New York zijn verzonden. Dat riep vragen op, want ze is niet in Peoria overleden, maar in Toledo. Het antwoord vinden we in de *Rock Island Argus* van 18 januari 1907, waarin wordt vermeld dat de op het *Springdale Cemetery* in Peoria begraven stoffelijke resten van ‘Mrs. Frank H. Cooper’ na circa 27 jaar zijn opgegraven om in een ‘metal casket’ naar New York te worden vervoerd. De stoffelijke resten van Cooper waren daar al. Samen zouden ze naar Nederland worden verscheept, om daar een laatste rustplaats te vinden. Het stoffelijk overschot van Antoinette moet dus al enkele maanden nadat ze in Toledo was begraven, zijn overgebracht naar Peoria. Cooper had daar toen een winkel geopend. ‘Casket’ kan zowel ‘kist’ als ‘doodskist’ betekenen. Bij de restauratie is de houten kist van Nettie uit piëteit niet geopend. We weten dus niet of er een volledige metalen kist onder het houten omhulsel zit, of een kleinere kist met daarin slechts een ‘handful of bones and ashes’ (*Rock Island Argus*). De houten kist zelf, die de afmetingen van een doodskist heeft, vertoont kenmerken van een transportkist. Op het deksel staat in zwarte letters de naam van de begrafenisondernemer in Peoria.

Verkeerde sterfdatum

De slotzin van het artikel in de *Rock Island Argus* stelde ons voor het volgende probleem: ‘Death occurred at Toledo, Ohio, Dec. 16, 1879.’ Die overlijdensdatum vonden we bevestigd in de *Ohio, County Death Records*, wat betekent dat er al 115 jaar een verkeerde sterfdatum op de tombe staat. Het is mogelijk dat de regenten van Coopersburg zich hebben gebaseerd op een artikel over Cooper in het *Nieuwsblad van Friesland* van 10 juli 1901. Daar staat te lezen dat de familie in Akkrum op oudejaarsavond van 1878 de ‘treurmare’ van Netties overlijden heeft ontvangen. Vreemd genoeg heeft Willem H. Kuipers, de vader van Folkert, op 3 en 5 januari 1880 in de *Leeuwarder Courant* laten weten dat Nettie op 18 december 1879 is overleden. Die datum klopt ook niet, maar komt dichtbij de waarheid dan 31 december 1878. In het *Nieuwsblad van Friesland* van 6 februari 1907 wordt verslag gedaan van de bijzetting van de kisten. De kisten werden met koetsen opgehaald van het station in Akkrum, waar ze met de trein uit Rotterdam waren aangekomen. Na een kerkdienst volgde de eigenlijke bijzetting, waarna de genodigden nog samenkwamen in Coopersburg. Over een te lange kist of een verkeerde sterfdatum lezen we niets,

Op de kist van Nettie zaten begeleidingsformulieren, waaruit bleek dat haar stoffelijke resten vanuit Peoria naar New York waren verzonden. (Foto Kees de Boer)

< Het mausoleum in Akkrum. (Foto Kees de Boer)

> De tombes van Folkert Harmens Kuipers en zijn vrouw Antoinetta Gerardina de Graaff. (Foto Kees de Boer)

ook niet in het verslag in de *Leeuwarder Courant*. Maar in de *Leeuwarder Courant* van 6 februari 1907 voelde een anonieme inzender zich blijkbaar geroepen om een aanvulling op dat verslag te geven: ‘Het bleek dat de in het mausoleum voor de kisten gereserveerde plaats te klein was, zodat deze voorloepig boven deze ruimte moesten worden geplaatst.’ Onder de genodigden bevonden zich volgens het *Nieuwsblad* H.F. Kuipers, broer van Frank en regent van Coopersburg, en Franks zoon Garret. Beiden zouden hebben kunnen weten dat de sterfdatum op de tombe niet klopte. Misschien hebben ze er iets van gezegd, misschien ook niet. We zullen er waarschijnlijk nooit achter komen, want in het archief van Coopersburg is er niets over te vinden. In de notulen van de regenten wordt zelfs helemaal niet teruggekeken op de toch wel memorabele bijzetting van het echtpaar Cooper in het mausoleum. <

‘Het bleek dat de in het mausoleum voor de kisten gereserveerde plaats te klein was’

Bezoek
Groepen (5-15 personen) kunnen op afspraak het mausoleum en de regentenkamer van Coopersburg bezichtigen. Met uitleg erbij duurt het programma anderhalf uur. Mail voor meer informatie: stiftingakkrumaldennij@gmail.com

> Verder lezen?
• **Ernst Huisman, Atze Reidinga en Willem Winters.** *Alle minsken binn' myn broerren. Folkert Kuipers en 100 jaar Coopersburg*, Stifting Akkrum Ald en Nij, 2001
• <https://familysearch.org>
• www.delpher.nl
• www.monumentenstichting.nl
• <https://www.akkrumaldennij.nl>

Kees de Boer (Akkrum, 1946) is secretaris van de Monumentenstichting Boarnsterhim, die naast het mausoleum nog zeven andere monumenten in de voormalige gemeente Boarnsterhim beheert. **Anne Dykstra** (Rottevalle, 1949) is oud-voorzitter van de historische vereniging Stifting Akkrum Ald en Nij, die o.a. de regentenkamer van Coopersburg beheert. **Aaltsje Siesling** (Akkrum, 1953) is oud-bestuurslid van de historische vereniging Stifting Akkrum Ald en Nij.

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur

Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer

Leeuwarden, mei 2022

Geachte leden,

Het bestuur van het Koninklijk Fries Genootschap/Keninklik Frysk Genoatskip nodigt u uit voor de **Algemene Ledenvergadering** op woensdag 29 juni 2022 om 19.45 uur. De vergadering is in het Fries Museum, Wilhelminaplein 92, 8911 BS Leeuwarden. De agenda vindt u bijgaand.

Anne-Goaitske Breteler interviewde walvisvaarders.

Toegankelijkheid

Het Fries Museum is goed toegankelijk voor mindervaliden en rolstoelgebruikers.

Openbaar vervoer

Het museum ligt op ongeveer 6 minuten lopen van het NS station. Het Fries Museum staat aangegeven op de toeristische bewegwijzering.

Parkeren

De dichtstbijzijnde parkeergelegenheid is in Parkeergarage Zaailand. Vanuit de parkeergarage loopt u binnendoor het museum in.

Na het zakelijke gedeelte houdt publiekshistorica Anne-Goaitske Breteler de lezing ‘Publieksgeschiedenis in Fryslân’. Daarin gaat ze in op twee voorbeelden waarmee ze zich de afgelopen jaren bezighield. Het eerste is de geschiedenis van de naoorlogse walvisvaart. Van 1946 tot 1964 werd er vanuit Nederland weer op walvissen gejaagd. Ze interviewde enkele Friese walvisvaarders die op fabrieksschip *Willem Barendsz* werkten. Aan de hand van hun verhalen (op schrift en audio-opname) deelt ze hun reis. Een ander onderzoek gaat over haar nieuwe boek over de geestelijke gezondheid op het platteland. Dat laat zien hoe er in Fryslân vroeger en nu met mensen omgegaan wordt die ‘krekt oars’ zijn, zoals de ‘dorpsgek’, maar ook hoe men omgaat met de tegenslagen in het leven. Er zijn voorbeelden uit de archieven van het Psychiatrisch Ziekenhuis Franeker en interviews met ervaringsdeskundigen illustreren de verhalen.

Uw aanwezigheid wordt bijzonder op prijs gesteld!

Namens het bestuur,

Ritske Mud *[secretaris]*

Agenda voor de Algemene Ledenvergadering op woensdag 29 juni 2022

1. Opening en vaststelling van de agenda
2. Mededelingen
3. Verslag Algemene Ledenvergadering van 29 september 2021
4. Jaarverslag van de secretaris over 2021
5. Toelichting van de penningmeester op de jaarrekening over 2021
6. Verslag kascommissie en benoeming nieuwe leden kascommissie
7. Vaststelling jaarrekening en decharge van het bestuur
8. Begroting 2023 en vaststelling contributie 2023
9. Nieuws over het Fries Museum en de collectie van het Genootschap, door de directeur van het Fries Museum
10. Rondvraag
11. Pauze
12. Lezing ‘Publieksgeschiedenis in Fryslân’ door Anne-Goaitske Breteler
13. Sluiting

De vergaderstukken, het jaarverslag 2021, de jaarrekening over 2021 en de begroting voor 2023 zijn vanaf 1 juni 2022 te raadplegen via de website www.friesgenootschap.nl en liggen ter inzage in de zaal.

EPEMASTATE

Het landgoed Epemastate in Ysbrechtum is verkocht aan de stichting Stinze-Stiens. Jonkheer Tjalling van Eysinga had de state te koop gezet. De stichting Stinze-Stiens is in 2021 opgericht met als doelstelling om historisch belangrijke buitenplaatsen, parken en tuinen in Friesland te behouden en te ontwikkelen. www.omropfryslan.nl

MUSEUM HINDELOOPEN

De verbouwing van Museum Hindeloopen kan doorgaan na een gift van 200.000 euro van de Vrienden-Loterij. De toegankelijkheid wordt verbeterd, er komt een moderne tussenruimte en een bezoekerscentrum. Ook de gemeente en provincie dragen bij aan de verbouwing die anderhalf miljoen euro kost en volgend jaar in april klaar moet zijn. www.omropfryslan.nl

JOHN DYKSTRA

In zijn geboorteplaats Stiens is een informatiepaneel onthuld gewijd aan Jan Dijkstra (1898-1972). In 1961 werd hij president-directeur van de Fordfabrieken wereldwijd. Dijkstra emigreerde op vierjarige leeftijd met zijn ouders naar Amerika en werd daar John Dykstra. In 1947 ging hij

bij Ford werken en klom steeds hoger op tot ‘President’. De plaque is te vinden voor Dijkstra’s geboortehuis aan it Kleaster. www.documentatiestichting.nl

ESCAPEROOM

Het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium en Museum Martena hebben een digitale escaperoom laten ontwikkelen om kinderen te enthousiasmeren voor de musea en de geschiedenis van Franeker. In het spel komen ze verschillende personages uit de historie van de stad tegen, zoals Eise Eisinga en Anna Maria van Schurman. www.ontrafel-franeker.nl

DE GRATAMA

Akteurspear Freark Smink en Klaasje Postma hat kultuerpriis De Gratama krigen. De trijeierlikse priis is neamd nei de yn 2017 ferstoarne teäterman Rients Gratama en is foar in persoan of ynstânsje dy’t him of har bûtengewoan fertsjinstlik makke hat op kultuer-maatskiplik mêd yn of foar Fryslân. Neffens de sjuery hawwe Smink en Postma yn de rin fan de jierren in grut publyk oan har bûn, mei troch it grut tal stikken dat se spilen yn de Fryske taal. Se spilen mei-inoar en ek los faninoar en wienen te sjen yn tal fan film- en telefyzje-rollen. De Gratama bestiet út in keunstwurk makke troch Jan Ketelaar en in jildbedrach fan 2.500 euro. www.omropfryslan.nl

SIMKE KLOOSTERMANPRIIS

De Simke Kloostermanpriis foar it bêste berneboek fan de ôfrûne trije jier giet nei skriuwer I.E. Bloem, foar it boek *It neidiel fan de twivel*. It is de twadde jeugdroman fan Bloem, dy’t twa jier lyn debutearre. Bloem is it pseudonym fan in skriuwer dy’t ûnbekend bliuwe wol. By de priis heart 5.000 euro

en in parkonde. www.omropfryslan.nl

PASTELTEKENINGEN

Museum Dokkum heeft twee pasteltekeningen aangekocht van het echtpaar François Henricus Bekius en Geeske Bekius-Suidema. De portretten zijn zeer waarschijnlijk gemaakt door de in Dokkum geboren schilder en zilversmid Philip Roorda in 1779. François Henricus Bekius trouwde op 16 oktober 1774 met

Geeske Suidema uit Dokkum. Het museum had al een door Geeske gemaakte merklap in bezit. www.museumdokkum.nl

FRIES LANDBOUWMUSEUM

ontwikkelingen. Zo in de zomer wordt verwacht dat zijn opvolging is afgerond. www.landbouwmuseumfriesland.nl

DOARPSARGYF

Doarpsbelang Easterein hat it inisjatyf naam om in digitaal doarpsargyf op te setten. Easterein hat in ryk ferskaat oan ferienings- en doarpslibben en elkenien kin deroan meiwurkje. Neist tagonklikheid is it doel it byinoar bringen - en feilich stellen fan bestoand - en takomstich argyfmateriaal. Stap foar stap bout de kommisje Doarpsargyf oan de útbou fan it argyf. www.easterein.argyf.nl

GESCHIEDENISLOKAAL

De website www.geschiedenislokaalfryslan.nl is een nieuw online bronnenplatform voor het onderwijs met lesmateriaal over erfgoed in Friesland. Het is onderdeel van het landelijke netwerk geschiedenislokaal, dat regionale historische bronnen van archieven, musea en andere erfgoedinstellingen toegankelijk maakt. GeschiedenisLokaal Fryslân is een initiatief van Historisch Centrum Leeuwarden, Tresoar en Fries Verzetmuseum. www.tresoar.nl

BREVETTEN

Het Kazemattenmuseum heeft drie militaire brevetten van kapitein Christiaan Boers ontvangen van kleinzoon Guus Boers. De documenten werden gevonden in een woning in Amersfoort, waar kapitein Boers kort voor de oorlog woonde. Hij behaalde zijn militaire diploma’s aan het begin van

zijn militaire carrière, de oudste is van 1910. Onder zijn leiding hielden 225 Nederlandse militairen in mei 1940 bij de Slag om de Afsluitdijk 17.000 Duitse soldaten tegen bij de Kazematten van Kornwerderzand. Hij kwam na de capitulatie in het verzet en werd door de Duitsers opgepakt. Op 3 mei 1942 werd hij in Oranienburg gefusilleerd. www.omropfryslan.nl

het 15de-eeuwse voormalige stadhuis bijgekomen. Een van de nieuwe museumzalen is ingericht als oorlogszolder met verhalen uit de Tweede Wereldoorlog van Workum en omstreken. Ook is de gerestaureerde burgemeesterskamer en raadszaal te zien. www.omropfryslan.nl

Goede Sier is een troost

Goede Sier over heraldische wapens en hun makers van Kees Kuiken is een troost voor eenieder die bij gebrek aan een van ouds overgeleverd familiewapen, er zelf een gaat maken en daarmee wordt geplaagd. Het boek richt zich op degenen die in het verleden familiewapens ontwierpen. Immers, alle familiewapens zijn ooit eens door iemand bedacht. Dat kan eeuwen terug zijn of pas gisteren, maar ergens in de tijd heeft iemand de keuze gemaakt voor symbolen.

Familierepresentatie met hulp van wapens op een chinees bord van porselein voor het echtpaar Nauta Beukers-Swalue. Na 1763. [Foto uit besproken boek]

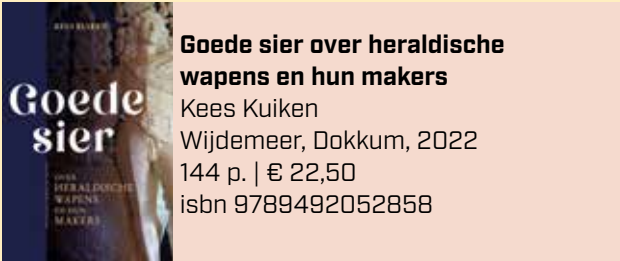
Voorbeeld van familie-wapens als illustratie in een laat 15de-eeuwse kroniek. De Kattendijkekroniek van Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht. [Foto uit besproken boek]

Egge Knol (Den Helder, 1956) werkt als conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst bij het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurge-schiedenis.

leden werden met hun familiewapen afgebeeld. Van Scorel bedacht en schilderde zo ook een eigen familiewapen. In navolging van de adel ontstaan er ook burgerwapens. Tot eind 18de eeuw waren juridische documenten alleen rechts-geldig als er een zegel onder hing. Dat zegel was veelal een familiewapen. Zo'n familiewapen diende ook als representatie van een familie. Het kwam voor op gevelstenen, tafelzilver en servies, op glas-in-loodramen en op grafmonumenten, kortom het vertegenwoordigde de familie. In Friesland ontstond een rijke traditie in het maken van houten borden waarop de wa-pens van bestuurders van kerk, staat en gasthuizen op werden afgebeeld. Bij bestuurders zonder familiewapen ontwierp de kunstenaar, stelling in overleg, een familiewapen, dat dan ook door latere verwanten werd gebruikt. De wapens voldeden niet altijd aan de heraldische regels en werden daarom later wel ‘gecorrigeerd’. Sommige geleerden spraken van een diepte-punt in de wapenkunde. Kuiken legt uit dat het genuanceerder ligt en er gewoon sprake is van een plaatselijke traditie van inventies.

In Nederland is er nooit een centrale bindende wettige organi-satie van wapens geweest. Wel zijn er verschillende organi-saties actief met registratie van familiewapens, waaronder De Fryske Rie foar Heraldyk. Ze geeft de wapens een officieel tintje, maar is strikt genomen overbodig, want Nederland heeft nooit een instelling gehad, die officieel wapens toekende. Alle wapens zijn eens bedacht toen daar behoefte aan was, dus als die behoefte er nu is, kan dat nu ook. *Goede sier* vertelt ook dat voor koningin Máxima, afkomstig van een familie zonder vanouds overgeleverd wapen, een nieuw wapen is ontwikkeld. Kortom, het boek geeft ruim baan voor nieuwe ontwikkelingen. Het is jammer dat het kleurenkatern van het boek niet enkele afbeeldingen van Friese wapenborden bevat. De laatste kleur-platen tonen een variatie aan familiewapens, maar het wordt niet duidelijk welke wapens waarom zijn uitverkoren. Een lezer uit Friesland verwacht wellicht meer voorbeelden vanuit het noorden.

Het boek staat boordevol informatie met af en toe veel feitjes achter elkaar, maar dat is bij een boek vol verwantschappen en wapens onvermijdelijk. Als je je niet laat afschrikken door vaktermen, krijg je mooie verhalen voorgeschoteld over een in onze tijd te vaak onderschat studieterrein. <

EGGE KNOL

BOEKEN KORT

Houd je maar flink - Hon-gertochten tussen Den Haag en Friesland in 1945 Jan Hillenius Waanders Uitgevers, Zwolle, 2022 176 p. | € 19,95 isbn 9789462624016

Als er in Den Haag aan het begin van de winter van 1944 niets meer te eten is, stapt Rietje Boersma op de fiets om voedsel te zoeken in Friesland. De tocht slaagt, maar een paar weken later eet haar gezin weer tulpenbollen. Met haar zoon Frits (4) achterop en dochter Noortje (11) op een eigen fiets met een stepwielkje vertrekken ze in februari onder barre omstandigheden naar het hoge noorden.

It grutte swijen. De moord op Piebe Hoekema en de gevolgen Ytsje Hettinga en Jan de Vries UtjouwerijDeRyp, Koudum, 2022 188 p.| € 15 isbn 9789083163888

Op 17 november 1944 werd Piebe Hoekema (22) uit Koudum doodgeschoten bij Norg door Duitse of-ficieren. Zijn dood bracht een verrader in het dorp en ontmaskerde mogelijk een tweede, waarvan het lot duister is. Na jarenlang onderzoek en vele gesprekken bracht Jan de Vries in kaart wat er gebeurd kan zijn. Ytsje Hettinga skreau in toanielstik yn trije monologen foar Teatergroep SULT.

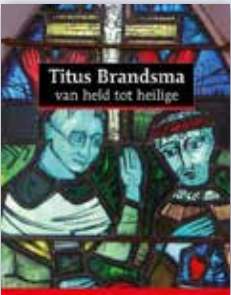
De familie Witteveen uit Metslawier in de 18e en 19e eeuw Ane G. Witteveen Uitgave in eigen beheer, Metslawier, 2021 188 p. | € 20 (te bestellen via h.meinema1@knid.nl)

In 1779 reist Jouwert Witteveen vanuit Lemmer naar het noorden waar hij een functie als secretaris van de gemeente Oostdongeradeel krijgt. Jouwert wordt op de voet gevolgd tijdens zijn reis en eerste kennismaking met Metslawier, zijn werk en alle andere taken die hij vervult. De Franse Tijd heeft grote invloed op het leven van Jouwert en zijn kinderen.

Damje mei ome Hajo Meindert Talma (oersetting Anne Tjerk Popkema) Utjouwerij Regaad, Grins, 2022 135 s. | € 15 isbn 9789082985702

Fryske oersetting fan de debútroman fan Meindert Talma út 1999. Dêryn beskriuwt de sjonger/skriuwer syn jeugd yn de jierren santich en tachtich yn Surhústerfean en de Wâlden mei syn karakteristike ûnderkuolle humor. (Ome) Hajo Talma is in frijgesel en âld-SRV-man, dy’t al syn frije tiid besteget oan it lêzen fan de Bibel.

Titus Brandsma - Van held tot heilige Christoph Lüthy e.a. Adveniat, Baarn, 2022 184 p. | € 19,95 isbn 9789464027549

Titus Brandsma (1881-1942) is onlangs heilig ver-klaard. Zeven wetenschap-pers van de Radboud Universiteit en het Titus Brandsma Instituut belich-

ten aspecten uit het leven van de pater en hoogleraar Wijsbegeerte. Hij was een toonaangevend persoon in de herontdekking van de Nederlandse mystiek en werd bekend als verzetsheld en martelaar.

Schaduw van Toet Lida Dijkstra Uitgeverij Luitingh/Sijthoff, Amsterdam, 2022 200 p. | € 18,99 isbn 9789024595785

Achter alle pracht en praal probeert de jonge konings-dochter Anchesenamon zich staande te houden in een wereld vol list en bedrog aan het hof van de farao's in het oude Egypte.

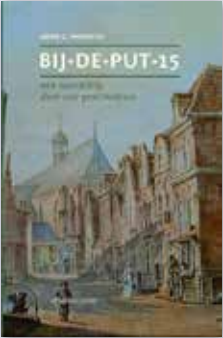
Amany heeft al vijf zusjes als ze er een halfbroertje bij krijgt: Toetanchamon, een zwak jongetje met een scheef voetje – de toekomstige farao van Egypte.

Friese edelen, hun kapitaal en boerderijen in de 15de en 16de eeuw Gilles de Langen en Hans Mol Amsterdam University Press, Amsterdam, 2022 256 p. | € 24,95 isbn 9789463727785

Het boek zoomt in op Rienck Hem-mema en zijn vrouw Ath Roorda die tussen 1569-1573 een boerderij in Hitzum exploiteerden. Uit zijn ‘Rekenboek’ blijkt dat hij geen eigenrde boer was, maar een edelman met een royale levensstijl en meer inkomsten dan uit die ene boerderij. Een ruimtelijke recon-structie van zijn bezit en dat van zijn voorgeslacht toont hoe agrarisch kapitaal per generatie werd gevormd en overgedragen.

Bij de Put 15 - Een wandeling door zijn geschiedenis Anne C. Munniks Uitgeverij Louise, Grou, 2022 60 p. | € 17,50 isbn 9789491536892

Het gebouw van het Ma-conniek Centrum Leeuwar-den, de Vrijmetselarij, staat aan Bij de Put 15, in het centrum van Leeuwarden. Het voorname huis met zijn vele oude elementen is gebouwd omstreeks 1560 en kende door de eeuwen heen markante bewoners en er speelden zich be-langwekkende historische gebeurtenissen af.

Wat het hele dorp wist Hanneke de Jong Noordboek, Gorredijk, 2022 136 p. | € 14,90 isbn 9789056159306

Lion woont in Israël. Voor zijn zestiende verjaardag mag hij met zijn moeder en opa op vakantie naar Nederland. Daar groeide opa op in Friesland. Lion heeft vaak gevraagd naar opa's leven van toen, maar ant-word kreeg hij nooit. De geschiedenis van zijn groot-vader heeft iets te maken met de Tweede Wereldoorlog. Hij was toen een peuter, dus hoe zit dat precies?

De masine Jan Minno Rozendal KFFB, Sint-Jânsgrea, 2022 208 s. | € 18,50 isbn 9789491971259

Johannes Wiegersma fynt yn 1934 in masine út, dy’t foar de takomst fan de wrâld en it mins-kdom fan grut belang wêze kin. It doarp is yn opskuor en elkenien liket achter him oan te sitten: grut-yndustriëlen, parse, witten-

skip, mar ek nasjonaal-sosjalisten. De hiele wrâld wol derfan hearre. Mar wurket de masine wol? Basearre op Johan Wardenier (1912-1960) dy’t in brânstofleaze motor útfûn.

Niet waard om opgehangen te worden G.I.W. Dragt Stichting Historia Doccumensis, Dokkum, 2022 184 p. | € 19,50

de koopman ternauwernood een tocht over het ijs van de Zuiderzee had overleefd.

Verloren oorlogskind Thomas Sijtsma Prometheus, Amster-dam, 2022 288 p. | € 22,50 isbn 9789044646733

De Amsterdamse Harry Davids komt als onderduiker terecht bij Berend en Jeltje Bakker, de overgrootouders van de in Dokkum geboren auteur. Ze brengen hem groot, voeden hem op en beschermen hem tegen de Duitse bezetter. In de familie wordt daarna weinig meer gesproken over hem en de vele andere daden van verzet. Het leven gaat door, vooruitkijken is het devies.

VANAF 27 MEI
100% WOL
Tentoonstelling over de geschiedenis en toekomst van wol.
www.landbouwmuseumfriesland.nl

VANAF 28 MEI
LIVING THE LANDSCAPE
Tentoonstelling over moderne kunst in Groot-Brittannië met werk van o.a. de kunstenaars van St. Ives 1939-1975.
www.museumbelvedere.nl

29 MEI
MONUMENTAAL HOUT IN EN ROND LEEUWARDEN
Lezing door dendrochronoloog Paul Borghaerts over monumentaal hout in en rond Leeuwarden.
www.historischcentrumleeuwarden.nl

TOT 1 JUNI
PORTRETten FRIES REGIMENT
Tentoonstelling met 18 portretten van het Friese regiment uit het begin van de 17de eeuw.
www.detiid.nl

VANAF 4 JUNI
KONINKLIJKE TICHELAAR
Overzichtstentoonstelling ter gelegenheid van 450 jaar Koninklijke Tichelaar in Makkum.
www.princessehof.nl

TOT EN MET 5 JUNI
JENTSJE POPMA
Tentoonstelling met werk van Jentsje Popma (1921) en werk van schilders die hem persoonlijk aanspreken.
www.friesmuseum.nl

TOT EN MET 6 JUNI
DE LUCHTOORLOG BOVEN NOORDOOST FRIESLAND
Tentoonstelling over de 77-jarige bevrijding en de luchtoorlog boven noordoost Friesland.
www.museumdokkum.nl en www.museummoddergat.nl

VANAF 6 JUNI
NIJMAKKE ALD
Tentoonstelling van hergebruikt textiel en hun verhaal.
www.museumdokkum.nl

11 JUNI
DAG VAN DE FRIESE AMATEURARCHEOLOGIE
Ontmoetings- en determinatiedag voor amateurarcheologen waarbij vondsten worden beoordeeld naar zeldzaamheid, materiaal en ouderdom.
www.schierstins.nl

12 JUNI
LIWWADDERDAG
In de wijk Heechterp-Schieringen is de Liwwadderdag met lezingen, muziek en filmvertoningen.
www.historischcentrumleeuwarden.nl

TOT EN MET 12 JUNI
FRIESE BEVRIJDINGSROKKEN
Tentoonstelling van Friese bevrijdingsrokken in de hal van het museum.
www.friesmuseum.nl

17 JUNI
VAN ZEEROVER TOT AFSLUITDIJK
Lezing door gemeentearchivaris Jack de Vries over Drachten uit de archieven van Súdwest-Fryslân.
www.detiid.nl

TOT EN MET 26 JUNI
VAN PLAGGENHUT TOT PAPEGAAIENBUURT
Tentoonstelling over het ontstaan en de vorming van Drachten; van de plaggenhutten tot de bruisende jaren 20.
www.museumdrachten.nl

TOT EN MET 3 JULI
STROOMOPWAARTS
Tentoonstelling over dorpen en waterwegen in Zuidoost-Friesland.
www.heerenveenmuseum.nl

VANAF 9 JULI
VROUWENPALET
Tentoonstelling met werk van 24 vrouwelijke kunstenaars uit de periode 1900-1950 en hun verhaal.
www.museumdrachten.nl

TOT EN MET 10 JULI
STROOMOPWAARTS
Tentoonstelling met historische kaarten uit de collectie van Tresoar.
www.museumopsterlan.nl

VANAF 16 JULI
GELEGENHEIDSKLEDING: TRADITIE IN TEXTIEL
Tentoonstelling met textiel, sieraden en gebruiksvoorwerpen uit het museumdepot.
www.heerenveenmuseum.nl

TOT EN MET 17 JULI
À LA CAMPAGNE!
Tentoonstelling met werken van Franse impressionisten.
www.friesmuseum.nl

TOT EN MET 17 JULI
MAI VAN OERS
Tentoonstelling met tekeningen van Mai van Oers (1953) over een schijnbaar onmogelijke wereld en geschilderde landschappen.
www.friesmuseum.nl

VANAF 27 JULI
TITUS BRANDSMA
Overzichtstentoonstelling over de heilig verklaarde Titus Brandsma (1881-1942).
www.detiid.nl

TOT EN MET 14 AUGUSTUS
WINDSTIL
Tentoonstelling met werk van beeldmaker Heleen Haljtema, geïnspireerd op foto's van het skûtsjesilen gemaakt door de Sneker fotograaf Ger Dijs.
www.friesscheepvaartmuseum.nl

TOT EN MET 21 AUGUSTUS
JEANNE BIERUMA OOSTING
Tentoonstelling met werken van Jeanne Bieruma Oosting (1898-1994) gekoppeld aan haar Friese jeugd en grafiek uit haar Parijse periode, schilderijen en gebruiksgrafiek.
www.museumbelvedere.nl

TOT EN MET 21 AUGUSTUS
KOREA
Tentoonstelling over de voorgeschiedenis van de Koreaanse cultuur, waarin keramiek een belangrijke rol speelt.
www.princessehof.nl

TOT 1 SEPTEMBER
AALD HIELPEN
Tentoonstelling naar aanleiding van het 110-jarig bestaan van de zang- en dansgroep Aald Hielpen.
www.museumhindeloopen.nl

VANAF 10 SEPTEMBER
MIDDELEEUWEN
Tentoonstelling over de Volle en Late Middeleeuwen; het Friesland van toen strekte zich uit van de Zuiderzee tot aan de Wezer in het Duitse Oostfriesland.
www.friesmuseum.nl

TOT EN MET 15 SEPTEMBER
TEXTIELSCHATTEN
Tentoonstelling met topstukken uit de collectie.
www.museumpakhuiskoophandel.nl

16 SEPTEMBER
SAMUEL VAN HARINGHOUC
Lezing door Aafje Baarslag over de Bolswarder drukker en boekverkoper Samuel van Haringhous.
www.detiid.nl

TOT EN MET 25 SEPTEMBER
STROOMOPWAARTS
Tentoonstelling met kunst uit de collectie die associeert met het landschap tussen de laagveenmoerassen De Deelen en rivier de Tsjonger.
www.museumbelvedere.nl

2 OKTOBER
HET RAMPJAAR 1672
Lezing door Luc Panhuysen over deze cruciale periode in de Nederlandse geschiedenis.
www.historischcentrumleeuwarden.nl

TOT EN MET 1 NOVEMBER
GELOK! GESCHIEDENIS VAN VEEHANDEL EN VEEMARKTEN IN FRYSLÂN
Tentoonstelling over veehandel en veemarkten.
www.landbouwmuseumfriesland.nl

TOT EN MET 13 NOVEMBER
KIBBOETS OP DE KLEI
Tentoonstelling over de kibboets die van 1934 tot 1942 in Franeker stond.
www.museummartena.nl

VERWACHT
Een op een veiling gekocht schouwstuk blijkt in 1838 te zijn geschilderd door Otto de Boer van Woudsend. Rienk Bijma, de koper, onderzocht de ontstaansgeschiedenis en die van de maker.
De volgende editie van *Fryslân*, nummer 4 van 2022, verschijnt op 27 juli.

Passie voor boeken?

Boekenkasten voor opbergen. Exclusief bij Jaring de Wolff.

Als uw passie het verzamelen van boeken is, dan heeft De Wolff de oplossing om ze op een fantastische manier op te bergen. Verkrijgbaar van klassiek tot uiterst modern, maar een bibliotheek van De Wolff is altijd maatwerk. Ga voor meer info www.jaring.nl en vraag via info@jaring.nl informatie aan.

Zoekt u een boekenkast op maat?
Onze adviseurs informeren u graag over de uitgebreide mogelijkheden.

Indien gewenst komt onze adviseur bij u thuis om de mogelijkheden met u door te nemen.

Maatwerk
Zoals u dat wenst
Aantrekkelijk geprijsd

Jaring
de
Wolff

Leven is ook doorgeven

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuurhistorie in Fryslân?
Door It Fryske Gea als begunstigde in uw testament op te nemen, beschermt u het Friese erfgoed voor later.

Over de mogelijkheden adviseren wij u graag persoonlijk.
Ook is er een gratis brochure over nalaten beschikbaar.
Voor contact met ons secretariaat bel 0512 – 381448.

